ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Սյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐՑԱԽՈՒՄ 1920թ.

(հունվար-մայիս)

Աշխատանքում ներկայացվում են Զանգեզուրում և Արցախում տիրող կացությունը 1919-1920թթ. և նույն թվականներիի հունվար-մայիս ամիսներին այդ գավառներում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ձեռնարկած գործողությունները:

Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության ամրապնդման ու զարգացման համար հանրապետության սահմանների ընդարձակման խնդիրը ի սկզբանե ունեցել է ռազմավարական նշանակություն: Սակայն հարևան պետությունների և հատկապես Ադրբեջանի հետ շարունակվող մշտական բախումներն ու հանրապետության տարածքում բնակվող թուրք բնակչության պարբերաբար կրկնվող զինված ելույթները դժվարին խոչընդոտների առաջ էին կանգնեցնում հանրապետության կառավարությանը: Դժվարագույնն ու անլուծելին Արցախի ու Զանգեզուրի հարցն էր, որոնց նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանություններն ավելի ուժգնությամբ էին շարունակում դրսևորել իրենց զավթողական ձգտումները: Առանց Զանգեզուրի և Արցախի հարցի վերջնական լուծման՝ Հայաստանը չէր կարող հուսալիորեն ապահովել իր սահմանների անսասանությունն ու անձեռնմխելիությունը և, բնականաբար, հարկադրված պետք է լիներ մշտապես պատերազմելու Ադրբեջանի Հանրապետության հետ:

Զանգեզուրին տիրելու Ադրբեջանի նկրտումները ավելի են ուժեղացել հատկապես 1918 դեկտեմբերից սկսած, երբ Շուշիում հաստատվեց անգլիական զինվորական ներկայացուցչությունը: Անգլիացիների համար Զանգեզուրի ու Արցախի խնդիրը վճռված էր: Անգլիացիների որոշմամբ՝ Հայաստան աշխարհի երկու պատմական գավառներն իրենց հոծ հայ բնակչությամբ պիտի մաս կազմեին Արդրբեջանական հանրապետության: Հիմք ունենալով այդ գավառների նկատմամբ կայացրած վերոհիշյալ վճիռը՝ Ադրբեջանի կառավարությունը Կովկասում Անգլիայի ներկայացուցչության ղեկավար գեներալ Թոմսոնի համաձայնությամբ 1919 թ. հունվարի 15-ին Արցախ-Զանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ է նշանակում դոկտոր Խոսրով բեկ Սուլթանովին, որը հայտնի էր իր հայատեցութամբ ու ջարդարարի համբավով:

Կովկասում Անգլիայի ներկայացուցչության միակողմանի, հօգուտ Ադրբեջանի վարած քաղաքականությունը դժվարագույն խնդիրներ ու անհանդուրժելի պայմաններ է առաջադրում ՀՀ կառավարությանը՝ Զանգեզուրի և Արցախի հարցում:

Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի անդամ Գերասիմ Բալայանի բնութագրմամբ՝ «Մենք, որ երեկ, եռեակ համաձայնութեան կողքին, համարւում էինք փոքրիկ դաշնակից՝ իրենց, իսկ ադրբեջանցիները սրտատրոփ սպասում էին իրենց հաւատակից Թիւրքիայի հղթանակին և, վերջին գործակալներին ապաստան տալով իրենց ծոցում, քայքայիչ դեր էին կատարում ի

վնաս Եռեակ Համաձայնութեան, այսօր դարձել են իրենց օգտակար տարր, իսկ մենք դարձել ենք աչքի փուշ»[1]:

Բնական է, որ Անգլիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության ընդգծված ադրբեջանամետ, հակահայ որոշման նկատմամբ իրենց անհամաձայնությունն ու բողոքը պիտի արտահայտեին ոչ միայն Զանգեզուրի և Արցախի հայությունը, այլև ՀՀ կառավարությունը:

Ինչպիսի քայլեր պիտի ձեռնարկեր ՀՀ կառավարությունը, պաշտպանելու Զանգեզուրն և Արցախը, Անգլիայի հակահայ քաղաքականությամբ գոտեպնդված Ադրբեջանի զավթողական նկրտումներից:

Ի պատասխան այդ որոշման՝ հունվարի 26-ին ՀՀ արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանը «...վճռական բողոք ուղարկեց Ադրբեջանի կառավարութեան՝ յայտարարելով, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանի անբաժան մասն են»[2]:

Այս հարցում անգլիական կողմի դիրքորոշումն ու վճիռն միանշանակ էր: Որևէ ուշադրության չարժանացնելով ՀՀ կառավարության բողոքին ու իրենց վճիռը կրկին անգամ հաստատելու նպատակով, Բաքվում տեղակայված անգլիական զորքերի հրամանատար գնդապետ Շատելվորտը ապրիլի 3-ին հրատարակում է հետևյալ հայտարարությունը. «Անգլիական հրամանատարութիւնը յայտարարում է ի գործադրութիւն Շուշի, Զանգեզուր, Ջիբրայիլ և Ջիվանշիր գաւառների բովանդակ ազգաբնակչութեան, որ՝ 1. Ադրբեջանի կառավարութեան 1919 թ. յունւ. 15 որոշումով դր. Սուլթանովը նշանակւած է Շուշի, Զանգեզուր, Ջիբրայիլ և Ջիվանշիր գաւառների ընդհանուր-նահանգապետ և վայելում է անգլիական հրամանատարութեան աջակցութիւնը...»[3]:

Անգլիացի զինվորականների ուղեկցությամբ փետրվարի 10-ին Սուլթանովը ժամանում է Շուշի և անթաքույց հայտարարում, որ ինքը Արցախ է եկել հայերի դիմադրությունը ընկճելու և Ադրբեջանի իշխանությունը Արցախում ու Զանգեզուրում հաստատելու նպատակով [4]:

Արժանավույնս պիտի գնահատել անգլիացիների ու Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից բազմիցս կրկնվող ճնշումներին ու սպառնալիքներին հաստատակամորեն դիմակայող արցախահայության անհողդող կամքն ու

---

[1] Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 485:
[2] Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 312:
[3] Նույն տեղում, էջ 313:
[4] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 27:

վճռականությունը: Ադրբեջանի և ընդհանուր- նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովի գերիշխանությունն Արցախում հաստատելուն միտված անգլիացիների ձեռնարկած բոլոր փորձերը տապալվում են հանդիպելով արցախահայության դիմադրությանն ու վճռականությունը:

Ի պատասխան անգլիացիների ու Սուլթանովի ներկայացրած վերջնագրի՝ արցախահայությունը փետրվարի 12-ին գումարում է իր հերթական 4-րդ համագումարն ու վճռականորեն մերժում Ադրբեջանի իշխանություններին ենթարկվելու իրեն ներկայացրած պահանջը [5]:

1919 թ. ապրիլին Կովկասում Անգլիայի առաքելության ղեկավար գեներալ Թոմսոնին փոխարինում է գնդապետ Շատելվորտը:

Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանի գնահատմամբ՝ «Գեներալ Թոմսոնին յաջորդած գնդապետ Շատելվորդը գերազանցեց իր նախորդին, աւելի ու աւելի մեզ զքաղեցնելով Սուլթանովի նահանգապետութեան, աւելի ճիշտ՝ Ադրբ՝ջանի իշխանութիւնը ճանաչելու խնդրով: Միսիայի միջոցով աշխատում էր համոզել մեզ՝ ենթարկվել նահանգապետի կարգադրութիւններին»[6]:

Գնդապետ Շատելվորտի գործուն աջակցությամբ, Սուլթանովը իր իշխանությունը Արցախում և Զանգեզուրում հաստատելու նպատակով, որդեգրում է մի նոր, այն է՝ հայությանը սիրաշահելու ու կևծ խոստումներով ապակողմնորոշելու ու համոզելու մարտավարություն:

«Սուլթանովն էլ,-գրում է Ե. Իշխանյանը,-առանձին աշխատանք էր տանում հայերի հետ, ծանօթ թուրք վաճառականների միջոցով, որ հայերը յաճախեն նահանգապետին, մասնակցեն նահանգական գործերին, պաշտօններ ստանձնեն...Սուլթանովը կարծում էր, թէ հայ պաշտօնեաններ ունենալով, կը կարողանայ գիւղացիութեան մէջ տրամադրութիւն ստեծել, ճանաչելու Ադրբէջանի իշխանութիւնը»[7]:

Ժամանակը միանշանակորեն ցույց տվեց, որ իզուր էին համանման ճանապարհով Ադրբեջանի իշխանութունը Արցախում հաստատելուն նպատակաուղղված անգլիացիների ու Սուլթանովի գործադրած բոլոր ջանքերը: Հանդիպելով արցախահայության վճռական դիմադրությանը՝ գնդապետ Շատելվորտը ապրիլի 23-ին մեկնում է Շուշի, անձամբ պարտադրելու Արցախին, ընդունելու Ադրբեջանի իշխանությունը:

---

[5] Տե՛ս նույն տեղում:
[6] Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920, Երեան, 1999, էջ 378:
[7] Նույն տեղում, էջ 378-379:

Պատմությունը կրկնվում է. արցախայությունը բնավ ուշադրության չարժանացնելով գնդապետ Շատելվորտի սպառնալիքներն ու պահանջները՝ 1919 թ. ապրիլի 23-ին Շուշիում գումարում է Արցախի 5-րդ համագումարն ու վճռականորեն մերժում անգլիական հրամանատարության կողմից իրեն ներկայացրած Ադրբեջանի իշխանությունը ընդունելու որոշումը [8]:

Համանման սցենարով ու մարտավարությամբ էին առաջնորդվում անգլիացիներն ու նրանց առաջարկությամբ Արցախ-Զանգեզուրի ընդհանուր նահանգապետի պաշտոնն ստանձնած դոկտոր Խոսրով բեկ Սուլթանովը նաև Զանգեզուրում:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանի զավթողական նկրտումները Զանգեզուրի նկատմամբ առավել ուժգնությամբ է դրսևորվում հատկապես այն ժամանակ, երբ անգլիացիների պահանջով ու հարկադրանքով Անդրանիկն ու նրա գլխավորած զորամասը ավելորդ ընդհարումների տևիք չտալու նկատառումով՝ թողնում են Զանգեզուրի տարածքը:

Խոսրով բեկ Սուլթանովի Արցախ-Զանգեզուրի նահանգապետի նշանակումն ու այդ հարցում անգլիացիների ադրբեջանամետ դիրքորոշումը չէր կարող չմտահոգել ՀՀ կառավարությանը: Վերոհիշյալ դեպքերի թելադրանքով ՝ ՀՀ կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 21-ի որոշմամբ՝ հաստատվում է Արցախ-Զանգեզուր ժամանակավոր վարչություն, իսկ կապիտան Արսեն Շահմազյանին շնորհելով գնդապետի զինվորական աստիճան՝ նշանակում է Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար [9]:

1919 թ. մայիսի 2-ին Գորիս է ժամանում Շուշիում անգլիական ներկայացուցչության (միսսիայի) պետ մայոր Մոնկ-Մեսոռնը և նույն օրը իր մոտ հրավիրելով Զանգեզուր-Արցախի Շրջանային (Ազգային)Խորհրդի* անդամներին՝ հայտարարում.

«1. Ճանաչել Ադրբէջանի իշխանութիւնը՝ երկրում կարգ, իշխանութիւն հաստատելու, ճանապարհը բանալու և ժողովրդին պարէն հասցնելու համար:

---

[8] Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 314-315:
[9] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 4:
*1918 թ. հուլիսին Զանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը վերանվանվել է Զանգեզուր-Արցախ Ազգային Խորհուրդ, որի կազմում ընդգրկվել են Զանգեզուրի ներկայացուցիչներ (Մուշև Զաքարյան՝ նախագահ, Մելիքսեթ Եսայանը՝ քարտուղար, անդամներ՝ Արշակ Շիրնյան, Խաչիկ Դանիելյան, Արսեն Բակունց, Հակոբ Տերունի, Սահակ Տեր Հայրապետյան, Երեմիա Բակունց, Սմբատ Մելիք Ստեփանկան) և Արցախի Ազգային խորհրդի նախկին երեք անդամներ (Եղիշե Իշխանյան, Գերասիմ Բալայան, Ասատուր Ավետիսյան)-Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 483-484:

2. Թոչվորներին Զանգեզուրի սարերը բարձրանալու յարմարություններ տալ»[10]:

Ինչպես Արցախում, այնպես էլ Զանգեզուրում անգլիական ներկայացուցչության ներկայացուցիչները, ինչես նաև Սուլթանովը հանդիպում են լուրջ դիմադրության: Զանգեզուր-Արցախ Ազգային Խորհուրդի անդամները քննարկելով մայոր Մոնկ-Մեսորնի կողմից իրենց ներկայացրած վերջնագիրը՝ հաջորդ օրն ևեթ տալիս են հետևյալ պատասխանը. «Զանգեզուրի Առաջին Գիւղացիական Համագումարի որոշման համաձայն՝ Հայաստանի հանրապետութեան երկրամաս Զանգեզուրի դէմ կատարուած ամէն մի ագրեսիւ գործողութիւն կը հանդիպի ամենայամառ և կատաղի դիմադրութեան հայ ժողովրդի կողմից:

«Հայաստանի Հանրապետութեան երկրամասում չապրող քոչւորներին ոչ մի դէպքում և ոչ մի պայմանով չէ թոյլատրւում բարձրանալ Զանգեզուրի սարերը:

«Ինչ վերաբերում է իշխանութիւն հաստատելուն, պէտք է ասենք, որ ոչ միայն այժմ, այլև համատարած անիշխանութեան օրերին Զանգեզուրում միշտ թագաւորել է օրինակելի իշխանութիւն, և այժմ հարկ չկայ իշխանութիւն հաստատելու այնտև՝ ուր անիշխանութիւն չկայ:

Թիւրք-Ադրբէջանեան աւանտիւրայի ամբողջ ընթացքում Զանգեզուրը եղել է միշտ ինէնուրույն և դաշնակից հրամանատարութիւնը այդպէս էլ տեղել է Զանգեզուր մտնելիս:

«Ամէն մի ոտնձգութիւն մեր ինքնուրոյնութեան դէմ, ում կողմից էլ որ երևան գայ, այդ «ստատուս-քւօ»-ի խանգարումն է և մեր կողմից կը հանդիպի ամէնաուժև դիմադրութեան:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհուրդ

Գորիս, 3 մայիսի»[11]:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհուրդի մերժողական պատասխանը ստանալու հաջորդ օրը՝ մայիսի 4-ին իշխան Ալեքսանդր Երկայնաբազուկի, ինչպես նաև անգլիացի ու ազերի տասնյակ զինվորականների ուղեկցությամբ, 13 ավտոմոբիլներով Գորիս է գալիս գնդապետ Շատելվորտը: Գորիսում նրան ընդունում են պատշաճ մակարդակով, զինվորական պատիվներով:

---

[10] «Հայաստանի աշխատավոր», 1919, մայիսի 9:

[11] Նույն տեղում:

Գնդապետ Շատելվորտը, որը քաջատեղյակ էր Զանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհուրդի ներկայցրած մերժողական պատասխանի բովանդակությանը, այս անգամ առավել խիստ ու ընդծված տոնով դարձյալ առաջարկում ու պահանջում է հպատակություն ցույց տալ Ադրբեջանի կառավարությանը և թույլ տալ քոչը բարձրանալ Զանգեզուրի սարերը[12]:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհուրդը բնավ չերկյուղելով ու տևիք չտալով Զանգեզուրի հայությանն ուղղված գնդապետ Շատելվորտի սպառնալիքներից՝ տալիս է հետևյալ կտրուկ պատասխանը. «...մենք Ադրբեջանին հպատակել չենք կարող, քոչը սար չի կարող բարձրանալ: Միայն մեր գաւառի աւերակների ու ժողովրդի դիակների վրայով Ադրբեջանը կարող է տիրել Զանգեզուրին և իր հրամանները թելադրել»[13]:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհուրդի կտրուկ պատասխանը բնավ էլ անակնկալ չէր գնդապետ Շատելվորտի համար, քանի որ նա մինչ այդ արդեն հաղորդակցվել էր Արցախում տևի ունեցած դեպքերին ու քաջածանոթ էր արցախահայության դիմադրողական կարողություններին ու հակաադրբեջանական տրամադրվածությանը:

Նրա հանձնարարությամբ Գորիս ժամանած անգլիացի ու ազերի զինվորականները առաջարկում են Զանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհուրդի անդամ Արշակ Շիրինյանին (Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի նախկին նախագահ-Հ. Գ.) և գավառական կոմիսար Նիկոլայ Հովսեփյանին իրենց հետ գնալ Շուշի, այնտևից Թիֆլիս, ապա Երևան, Զանգեզուրի վերաբերյալ մի շարք վիճելի հարցերը քննարկելու ու համապատասխան որոշումներ ընդունելու նպատակով:Միաժամանակ պահանջում են, որ ՀՀ կառավարության կողմից Զանգեզուրի պետական կոմիսար (գեներալ-նահանգապետ) նշանակված գնդապետ Արսեն Շահմազյանին չորս օրվա ընթացքում հեռանալ Զանգեզուրից: Արսեն Շահմազյանը պատասխանում է, որ առանց ՀՀ կառավարության կարգադրության, չի հեռանա Զանգեզուրից[14]:

Մայիսի 15-ին զինվորականների ավտոմոբիլները կանգ են առնում գավառական կոմիսար Ն. Հովսեփյանի տան առաջ և զենքի սպառնալիքով պահանջում՝ իրենց հետ գնալ Շուշի: Այն պահին, երբ Ն. Հովսեփյանը պատրաստվում է նստել ավտոմոբիլը, անմիջապես վրա են հասնում մի խումբ երիտասարդներ և Ն. Հովսեփյանին խլում զինվորականներից[15]:

---

[12] Տե՛ս նույն տևում, 17 յուլիսի:
[13] Տե՛ս նույն տևում:
[14] Տե՛ս նույն տևում, 14 օգոստոսի:
[15] Տե՛ս նույն տևում:

ժողովրդի ճնշմամբ գնդապետ Շատելվորտը, անգլիացիներն ու թուրք զինվորականները ձեռնունայն հեռանում են Զանգեզուրից:

Զանգեզուրում ծավալվող դեպքերն աներկբա ցույց են տալիս, որ համանման մարտավարությամբ անհանարին համոզել ու առավել ևս ընկճել մարտական հերոսական ուղի անցած զանգեզուրցիներին: Ադրբեջանական իշխանությունները Զանգեզուրը կարող էին նվաճել միայն բռնությամբ, զենքի ուժով:

1919 թ. նոյեմբերին գեներալ Շիխլինսկու գլխավորած ադրբեջանական զորքերը, որոնց միացել էին նաև հարևան Հաճի-Սամլուիի քրդական հեծելախմբերը, հարձակվում են Զանգեզուրի վրա: Միաժամանակ զենքի պիտի դիմեր Զանգեզուրի մահմեդական բնակչությունը:

ՀՀ կառավարությունը կարողանում է ճիշտ գնահատել իրավիճակը: Հատուկ զորախմբով Զանգեզուր գործուղված գնդապետ Արսեն Շահմազյանը, պատշաճ մակարդակով կազմակերպելով Զանգեզուրի մարտական ուժերը, կարողանում է պարտության մատնել ադրբեջանական զորքերին և մահմեդական զինյալ ամբոխին ու խափանում գավառը բռնազավթելու Ադրբեջանի ծրագիրը:

Զանգեզուրի, ապա նաև Արցախի խնդիրը վերջնականապես լուծելու հերթը այժմ արդեն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն էր: Զանգեզուրը թուրք բնակչությունից մաքրելը կարևոր նշանակություն ուներ Արցախի համար, քանի որ այնտև ռազմական գործողություններ ծավալելուց առաջ անհրաժեշտ էր ապահովել թիկունքի անվտանգությունն ու բացել դեպի Արցախ տանող ուղիները:

1919 թ. նոյեմբերի վերջերին ՀՀ կառավարության հրահանգով Զանգեզուրում Ա. Շահմազյանին փոխարինում են Ս. Մելիք-Յոլչյանը և գեներալ Ղազարյանը, որոնք ստանձնում են գավառի քաղաքացիական ու ռազմական գործերի ղեկավարումը: Նրանց մասնակցությամբ ստեղծվում է «վարիչների խորհուրդ» մարմինը, որի ձեռքում է կենտրոնանում գավառի ողջ իշխանությունը: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ Զանգեզուրը ձևականորեն կազմակերպվել էր որպես Հայաստանի Հանրապետության մաս[16]:

Ս. Մելիք-Յոլչյանի նախագահությամբ գործող քաղաքային իշխանությունը (վարիչների խորհուրդ) Զանգեզուրը բաժանել էր երկու գավառի.

[16] Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 371:

«1. Բուն Զանգեզուր, Տաթև, Դարաբաս, Սիսիան՝ Զանգեզուր գավառ անունով, 2. Ղափան, Բաղաբերդ-Գևվայ ձոր, Արևիք և Գողթն՝ Կապար Գողթ անունով»[17]:

Միաժամանակ, Զանգեզուրը բաժանվել է երեք զինվորական շրջանների: Առաջին շրջանի՝ Սիսիանի հրամանատարն է Պողոս Տեր-Դավթյանը, երկրորդի՝ Կապարգողթ (Ղափան, Գենվազ(Արևիք-Մեղրի), Գողթան) հրամանատարը Գարեգին Նժդեհը և երրորդը՝ բուն Զանգեզուրը, այսինքն՝ Գորիսն իր շրջակա գյուղերով: Յուրաքանչյուր զինվորական շրջանում հրամանատարությանը կից գործել է զինվորական շտաբ, որին ենթարկվել են մարտական խմբերի հրամանատարները: Նրանց գլխավորությամբ գավառում կազմակերպվել է զորահավաք, որի արդյունքում «25-50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ դրուած էին զէնքի տակ, երկրապահ զինւորութեան դրութեամբ, 20-25 ընտիր սպաների ղեկավարութեան տակ»[18]:

Նախորդ տարիններին Զանգեզուրում բացմիցս կրկնվող հայ-թուրքական զինված բախումներն ու գավառում իրական տիրող կացությունը հավաստում էին, որ Զանգեզուրը միայն տևի մարտական ուժերով թուրք բնակչությունից մաքրելը չափազանց դժվարին խնդիր էր: ՀՀ կառավարությունը հիմք ընդունելով այդ իրողությունը, Զանգեզուրի խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով և ի պատասխան Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից Խոսրով-Բեկ Սուլթանովին Զանգեզուր-Արցախի գլխավոր նահանգապետ նշանակելու որոշմանը, Դրոյին նշանակում է Զանգեզուր-Արցախի նահանգապետ ու մարտական ուժերի ընդհանուր հրամանատար: ՀՀ կառավարության հրահանգով Դրոն 1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին 600 զինվորներով հասնում է Գորիս: Նրա ժամանումով զորահավաքի ու մարտական խմբեր կազմավորելու գործընթացն ավելի է արագացվել, ընդ որում, Զանգեզուրյան մարտական ուժերի կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքները կատարվել են խիստ քողարկված, հակառակորդի համար աննկատ:

Թուրքական կողմը շատ լավ զինված էր ու կազմակերպված և հավանաբար այդ պատճառով վստահ, որ կկարողանա հեշտությամբ դիմակայել հայկական մարտական ուժերի հարձակումները: Գեներալ Հախվերդյանի վկայությամբ՝ «... այդ բնակչությունը ադրբեջանական հրահանգիչների

---

[17] Նույն տեղում:
[18] Նույն տեղում:

կողմից շատ լավ կազմակերպված էր և ներկայացնում էր որպես զինված զորամասեր, ապահոված նույնիսկ գնդացիրներով»[19]:

Հայտնի է, որ այդ ժամանակահատվածում Զանգեզուրի թուրքերով բնակեցված ամենախիտ տարածքը Շուռնուխ, Մազրա, Նավլու, Էյվազլար շրջանն էր, ավելի քան երեսուն գյուղեր, որոնք անջրպետել էին Կապարգողթի (Ղափան, Գենվազ(Արևիք-Մևրի), Գողթան) շրջանները բուն Զանգեզուրից (Գորիս և Սիսիան), ինչպես նաև Արցախից: Որևէ գաղտնիք լինել չէր կարող, որ Զանգեզուրյան ուժերի հարձակման պարագայում նրանց առավել ուժև դիմադրություն պիտի ցույց տային հենց այդ շրջանի թուրքական բնակավայրերի մարտական ուժերն ու բնակչությունը:

Զանգեզուրում ծավալվող գործողություններին պիտի մասնակցեր ոչ միայն Դրոյի զորամասը, այլև գավառի զինվորական շրջանների մարտական ուժերը: Գեներալ Հախվերդյանի հավաստմամբ՝ «Դրոյին առաջադրանք էր տրված առաջին հերթին մաքրել Զանգեզուրի հարավային և արևելյան շրջաններն ու Ղափանը, ինչպես նաև Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև ընկած գոտին թաթար բնակչությունից, որպեսզի ապահովվեր նրանց կապը»[20]:

Մինչև մարտական գործողությունների դիմելը՝ հայկական կողմը թուրքական գյուղերին առաջարկում է զինաթափվել ու հպատակություն հայտնել գավառի իշխանություններին: Ի պատասխան իրենց ներկայացրած վերջնագրի, թուրքերը սպառնալի հայտարարել են. «Ոչ միայն չենք ընդունում Գորիսի իշխանութիւնը, այլև պատրաստւում ենք գրաւելու Ադրբեջանին պատկանող ամբողջ հայկական Զանգեզուրը...»[21]:

Թուրքերի կողմից մերժողական պատասխան ստանալուց հետո Զանգեզուրի մարտական ուժերը Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ հունվարի 6-ին սկսում են հարձակումը:

Համաձայն հայկական ուժերի հրամանատարության մշակած մարտավարության՝ թուրքաբնակ գյուղերի վրա հարձակումը իրականացվել է միաժամանակ և հակառակորդի համար անսպասելի: Նման մարտավարությունը հակառակորդին կզրկեր ոչ միայն տեղաշարժվելու, ուժերը վերախմբավորելու, այլև միմյանց օգնության հասնելու հնարավորությունից:

---

[19] Նույն տեղում:
[20] ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 177. թ. 19:
[21] «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, թիւ 4 , էջ 95:

Ըստ այդ դեպքերի մասնակից, զանգեզուրցի Արտեմ Խանզատյանի վկայության՝ Զանգեզուրի մարտական ուժերը հարձակումը պիտի ձեռնարկեին հետևյալ ուղղվածությամբ. Յապոնի և տաթևացի Վարդանի գլխավորած մարտախմբերը «...Տանձաւեր բէկերի գիւղերը քարուքանդ անելէ ետք Շուռնուխ գիւղի վրայովը անցնիլ և արշաւանք կատարել Նաւլու մեծ գիւղի վրայ, ուր թուրքերը կանոնաւոր ուժեր էին կենտրոնացրել»[22]:

Գարեգին Նժդեհի առաջնորդած ղափանցիների մարտախմբերին հանձնարարվում է. հարձակումը սկսել Եղվարդ գյուղի տարածքից և շրջապատման մեջ վերցնել ու «մաքրել» մինչև Ջեյվա գյուղի անտառապատ սարերը ընկած թուրքական բնակավայրերը:

Գնդապետ Ամիրխանյանի զորախմբի մարտիկները պիտի գերիշխող դիրքեր գրավեին Խնձորեսկից մինչև Հագարու գետը ընկած բարձունքների վրա և թույլ չտային, որ Մաղավուզի ու Մազմազակի թուրք ու քուրդ հրոսակախմբերը օգնության հասնեին Բարգուշատի թուրքերին:

«Արտեմ Խանզատեանին և Եապոնացուն(նկատի ունի ոչ թե Պարոնյան Յապոնին, այլ Սաքո-Յապոնին- Համբարձում Սարգսեան-Հ. Գ.) հրահանգուած էր, իրենց խմբերովը Կէսօրուա հանդի բարձրութիւններիցը Սաղանջուղ գիւղի վրայովը իջնել, կտրել Բարգիւշատի ձորերի բերանին կառուցած Լալազարենց մեծ կամուրջը, այնտեից անցնել և յարձակումն սկսել, վարդ ու ծաղիկներով լեցուն, սոխակների հայրենիքը համարվող Դոնդարլու Դամիրչիլար գիւղաքաղաքի(Գորիսից 40 կմ հարավ-արևելք, Ողջի գետի ափին, ներկայիս Զանգելանի շրջ. Դոնդարլի-Իսկենդերբեյլի հեռավորություն) վրայ»[23]:

Ըստ վաղօրոք մշակած ծրագրի՝ Շուռնուխ, Վիժանիս, Էյվազլար, Մազրա, Նավլու գյուղերը և նրանց շրջակա բնակավայրերը մինչև Հագարու գետը թուրք բնակչությունից պիտի մաքրվեին հունվարի 6-ին և 7-ին:

Վարդան Գևորգյանը, իր հեղինակած «Լեռնահայաստանի գոյամարտը (1919-1921)» գրքում ներկայացնելով այդ ժամանակահատվածում Զանգեզուրում ձեռնարկված գործողության մանրամասները, «Շուռնուխի արշաւանքը» ենթագլխում հայ մարտական ուժերի հաղթանակները վերագրում է առավելապես Գարեգիոն Նժդեհին ու նրա գլխավորած Ղափանի մարտախմբին:

---

[22]Տես Ավօ, Նժդեհ, 1968, Պէյրութ, էջ 482:

[23] Նույն տեւում, էջ 481:

Հարգարժան պատմաբան Արամ Սիմոնյանը իր հեղինակած «Գարեգին Նժդեհի Շուռնուխյան ռազմական գործողությունը և նրա արձագանքները» հոդվածում նույնպես այդ գործողությունը իրականացնելու գործում առավելապես ընդգծում ու մեծ տեղ է հատկացնում Զանգեզուրի Կապարգողթի զինվորական շրջանի մարտական ուժերի հրամանատար Նժդեհին ու նրա գլխավորած Ղափանի մարտական ուժերին[24]:

Հոդվածում հեղինակը մեջբերում է արշավանքի նախօրեին Դրոյին հացեագրած Գարեգին Նժեհի գրությունը, որտեղ ասվում է. «Որպես հեափոխական իմ բարոյական պարքն եմ համարում վերջին անգամ նախազգուշացնելու, որ Շուռնուխի գործողությունները շատ ծանր հետևանքներ պիտի ունենան Ղարաբաղի և Գողթանի համար:

Իհարկե...իմ տեսակետը տվյալ հարցերի մասին ինձ՝ որպես զինվորականի, իրավունք չի տալիս չկատարելու ինձ տրվելիք հրամանը...»[25]:

Գողթանի հայության անվտանգության ապահովումը, որը չափազանց անհրաժեշտ էր, պարտավոր էին իրականացնել ՀՀ կառավարությունը և անձամբ Նժդեհը, որպես Կապարգողթի զինվորական շրջանի մարտական ուժերի հրամանատար: Դժբախաբար, նույն տարվա դեկտեմբերի վերջերին Գողթանի, հատկապես Ագուլիսի հայություն մեծ մասի կոտորածը արդեն տեղի էր ունեցել, իսկ ինչ վերաբերում է Արցախին, ապա որևէ կասկած լինել չէր կարող, որ եթե Զանգեզուրը չմաքրվեր թուրք զինված հրոսակախմբերից, ապա դեպի Արցախ ձգվող հաղորդակցության ուղիների փակված լինելու, չգործելու պարագայում, Հայաստանի Հանրապետության համար չափազանց դժվարին կլիներ անհրաժեշտ օգնության, առաջին հերթին մարտական ուժեր, զենք ու զինամթերք ժամանակին հասցնել Արցախ: Անտարակույս, այս հարցում ՀՀ կառավարության ռազմավարությունը պատճառաբանված էր ու անհրաժեշտ, մանավանդ երբ արդեն ստացել էր ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեր և Արցախի Գաղտնի ինքնապաշտպանական մարմնի 1919 թ. հոեկտեմբերի 23-ին կայացած միացյալ ժողովի դիմումը, որտեղ ասվում է. «... դիմել Հայաստըանի կառավարութեանը, խնդրել դրամական և ռազմական միջոցներ կազմակերպելու և լուրջ հիմքերի վրայ դնելու հայկական Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան գործը...»[26]:

---

[24] Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 2005, թիւ 2:
[25] Նույն տեղում, էր 199:
[26] ՀՅԴ ԿԱ, 1649, գ. 3, էջ 2ա:

Բնավ պատահական չէ, որ Զանգեզուրում ապա նաև Արցախում ծավալվող գործողությունների ղեկավարում հանձնարվել է ՀՀ-ում և հատկապես զինվորականության շրջանում անառարկելի հեղինակություն ունեցող Դրոյին:

Հարկ է ընդգծել, որ Զանգեզուրը մահմեդական բնակչությունից մաքրելու գործողությունների ուսումնասիրությունն աներկբա մատնանշում է, որ Շուռնուխյան ռազմական գործողությունը, այն է՝ Զանգեզուրը թուրք բնակչությունից մաքրելու ՀՀ կառավարության որոշմամբ իրականացրած գործողությունը Նժդեհին վերագրած գնահատականը այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանն ու չափազանցված է: Ճիշտ է, Նժդեհի գլխավորած Ղափանի մարտական ուժերը իրենց անգնահատելի ներդրումն են ունեցել գավառը թուրքերից մաքրելու չափազանց կարևոր գործողության իրականացմանը, սակայն գործել են ռազմաճակատի մեկ այլ հատվածում:

Այդ նույն գործողության մասնակից Արտեմ Խանզատյանի (Զանգեզուրցի) հավաստմամբ՝ «Նժդեհի առաջնորդած ղափանցիների մարտախմբերին հանձնարարվում է. հարձակումը սկսել Եղվարդ գյուղի տարածքից և շրջապատման մեջ վերցնել ու «մաքրել» մինչև Զեյվա գյուղի անտառապատ սարերը ընկած թուրքական բնակավայրերը»:

Արտեմ Խանզատյանի հավաստմամբ՝ Յապոնի և տաքևացի Վարդանի գլխավորած մարտախմբերին է վստահվում Զանգեզուրի ամենադժվարին ու պատասխանատու տեւամասի՝ թուրքական ամենախիտ բնակչություն ունեցող բնակավայրերի (Տանձավեր, Շուռնուխ, Մազրա, Նավլու ու նրանց հարակից գյուղերի) վրա հարձակվելու և այդ գյուղերը թուրք բնակչությունից իսպառ մաքրելու առաջադրանքը[27]:

Այդ նույն իրողությունը իր հուշերում ներկայացնում է նաև Յապոնը: Նրա վկայությամբ՝ «...Դրօն կանչեց ինձ իր մօտ ու ասաց, որ Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի համաձայնութեամբ կայացուած որոշումով 1920-ի յունուարի սկզբներին պէտք է յարձակում լինի թրքական Շուրնախի-էյվազլար շրջանի վրայ՝ այդ շրջանի 28-ի չափ գիւղերին պարտադրելու համար, որ ընդունեն Զանգեզուրի հայկական իշխանութիւնը և զինաթափ լինեն, քանի որ նրանց շրջանը մտնում է հայկական Զանգեզուրի սահմանների մէջ: Այլապէս ամբողջ բնակչութիւնը պէտք է հարկադրուի թողնել այդ շրջանը և հեռանալ դէ-

[27] Ավօ, նշվ. աշխ., էջ 482:

պի թրքական շրջանները ... նա որոշեց ինձ յանձնել ռազմական գործողութեան դաշտի ամենից պատասխանատու ու դժուարին ճակատը՝ Շուրնախի կենտրոնական գիւղի վրայ քայլող Տանձաւէրի հովիտից առաջացող ճակատը...»[28]:

Քանի որ Զանգեզուրի երեք զինվորական շրջաններից՝ կենտրոնականի, այսինքն բուն Զանգեզուրի((Գորիսն իր շրջակա գյուղերով) մարտական ուժերի հրամանատարը մինչ այդ դեռևս նշանակված չէր, Դրոն հենց Յապոնին է, (նա մինչ այդ Ղարալագյազի գավառապետն էր ու մարտական ուժերի հրամանատարը-Հ. Գ.), վստահում Շուռնուխի ճակատի հրամանատարությունը:

Համաձայն վաղօրք մշակած ծրագրի, զանգեզուրյան մարտական ուժերը թուրքականան բնակավայրերի վրա հարձակումը պիտի ձեռնարկեին միաժամանակ՝ հունվարի 6-ի առավոտյան: Նույն օրն առավոտյան Դրոն իր զորամասով դուրս է գալիս Գորիսից, ապա Քարահունջ տանող ճանապարհով անցնում է Բարգուշատի ձորերով և շարժվում դեպի էյվազլար: Որպեսզի թուրքերին զրկի լեռների ամրություններում պաշտպանվելու հնարավորությունից, հրամայում է թնդանոթներից կրակ տևալ թուրքաբնակ գյուղերի վրա:

«Տևատարափ կրակոցներէն, - պատմում է Արտեմ Խանզադյանը, - թուրք ժողովուրդը անակնկալի է գալիս: Այնքան անակնկալ է լինում յարձակումը, որ թուրքերը ժամանակ չունենալով որևէ ապրանք վերցնելու, թողնում են տուն և տևը և փախչում պատսպարուելու, գիւղերի շրջաններումը ընկած Ուզուն Մեշու (երկար Անտառ) անտառները»[29]:

Դրոյի զորամասի հարձակումը և թնդանոթներից արձակած կրակոցները ազդարարում են հարձակման սկիզբը: Զանգեզուրյան մարտական ուժերի սկսում են հարձակումը և գրոհների բոլոր ուղղություններում նրանց ձեռնարկած հարձակումը ընթանում է մեծ հաջողությամբ:

Հարձակման նախօրեին Յապոնի և տաթևացի Վարդանի առաջնորդած մարտական խմբերը անցնում են Որոտանի կիրճն ու անշշուկ մոտենում և դիրքեր են գրավում Տանձավերի անտառներում ու սպասում հարձակման ազդանշանին: Լուսաբացին մարտախմբերը հարձակվում ու քարուքանդ են անում թուրք բեկերի նստավայրը համարվող Տանձավեր գյու-

[28] «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, թիւ 4, էջ 98:
[29] Տե՛ս Աւօ, Նժդեh, էջ 482:

ղը, ապա շարժվում դեպի թուրքաբնակ ամենամեծ բնակավայրը՝ Շուռնուխ: Որպեսզի կարողանային գրավել Շուռնուխը, մարախմբերը պիտի Տանձավերի հովտից Ուզուն-Մեշա անտառի միջով առաջանային և հաղթահարեին Տանձավեր հովիտի միջնամասում գտնվող Մարկազ սարի բարձունքներում և նրա մերձակայքում գտնվող անառիկ դիրք ունեցող գյուղերում կենտրոնացած թուրք զինյալներով ամրացած հենակետերի դիմադրությունը:

Իր հուշերում ներկայացնելով կռիվների մանրամասները՝ Յապոնը գրում է. «...Քաշեցի մաուզերս ու առաջ ընկայ:

-Դէպի Մարքազ (նկատի ունի Տանձավեր հովտի միջնամասում գտնվող սարի ու գյուղերում ամրացած թուրքական հենակետերը-Յ. Գ.),- կանչեցի,-չթողնենք, որ թշնամին աչք բաց անի... Ու սկսուեց բոլորի մէջ, զինուոր թէ սպայ-անասելի մի մրցութիւն. ո՛վ առաջինը պիտի հասնէր բարձունքի գագաթը, ով պիտի խլէր այնտև ծածանուող դրօշակը...

Յրաշալի է զանգեզուրցու հետ կռուի գնալը: էդ խօմ կռիւ չէ, այլ քէֆ, հերոսական մրցութիւն՝ դժուարագոյն դիրքը գրաւելու, շարքում առաջինը լինելու համար...

Լուսաբացի հետ Մարքազը մեր ձեռքումն էր:

... Այստեից մեր թափը կրկնապատկած՝ խփեցինք ուղիղ Շուրնախի վրայ...»[30]:

Թուրքական այդ կենտրոնական գյուղը թեպետ ուներ շատ լավ, անգամ գնդացիրներով զինված մեծաքանակ մարտական ուժեր և բնական անառիկ դիրք, սակայն կարողանում է ընդամենը մեկ ժամ դիմադրել հայ մարտիկների ձեռնարկած սրընթաց ու անկասելի գրոհին: Թուրքերը, մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանվածների՝ լքում են գյուղը և դիմում փախուստի: Շուռնուխցիների փախուստին հետևում են նրա սահմանամերձ թուրքական մյուս գյուղերի բնակիչները, որոնք նկատելով շուռնուխցիների փախուստը՝ խուճապի են մատնվում և հետևելով իրենց արյունակիցների օրինակին՝ սարափահար հեռանում ու մոտենալով Մազրա գյուղին՝ դիրքեր են գրավում անտառում և փորձում դիմակայել հայ մարտիկների հարձակումները:

Զուգահեռաբար նույնպիսի հաջողությամբ թուրքական բնակավայրերը մեկը մյուսի հետևից մաքրում էին Արտեմ Խանզադյանի ու

[30] Նույն տևում:

Սաքո-Յապոնի գլխավորած մարտախմբերը, որոնք հարձակման երկրորդ օրը գրավում են Դոնդարլու գյուղաքաղաքը և մոտենում Յապոնի առաջնորդած զորախմբին[31]:

Այդ ընթացքում Շուռնուխը, Մազրան ու նրա սահմանամերձ գյուղերը գրավելուց ու մաքրելուց հետո, Յապոնի գլխավորած զորախումբն առանց ժամանակ կորցնելու արագորեն մոտենում է Նավլուին, ու անկասելի գրոհով գրավում նաև այդ գյուղը, որտև հանգրվանել էին տնահանված թուրքաբնակ գյուղերի բազմահազար բնակիչներ[32]:

Համառ կռիվներից հետո մաքրելով վերոհիշյալ բնակավայրերը՝ Յապոնի ու տաթևացի Վարդանի գլխավորած զորախումբն ամբողջովին մաքրում է նաև Մազրա ու Նավլու գյուղերը, որտև նրանց են միանում Սաքո-Յապոնի և Արտեմ Խանզատյանի գլխավորած մարտական խմբերը, որոնք Դոնդարլու գյուղաքաղաքը արագորեն ու առանց զոհերի գրավելուց հետո նույնպես հասնում են Նավլու, որը Յապոնի մարտիկների կողմից արդեն մատնվել էր կրակի ու ավերածության:

Իրեն հանձնարարված եղվարդից մինչև Ձեյվա ձգվող տնամասը թուրք բնակչությունից մաքրելուց հետո Նավլու գյուղ է հասնում նաև Նժդեհի գլխավորած Ղափանի զորախումբը:

Ա. Խանզատյանի վկայությամբ՝ հաջորդ օրը «Նժդեհ ղափանցի կտրիճների գլուխը անցած առաւօտեան եկաւ կրակի բաժին դարձած Նաւլու գիւղը»[33]:

Յապոնի գնահատմամբ՝ «Մազրայի գրաւումով մենք լուծեցինք մեզ յանձնած ռազմական խնդիրը և շրջան կազմելով էյվազլարի շրջանում՝ կախուեցինք Որոտանի գլխին, ուր հանդիպեցի Գորիսից առաջացող մեր ոյժերին: Դրօն դեռ հեռուից ողջունեց մեզ ու մօտենալով՝ մենք գրկախառնուեցինք:Այդ օրը ամբողջ շրջանը, որ նախապէս ծրագրած էինք, գրաւեցինք»[34]:

Մարտական առաջադրանքը գերազանց էր կատարված: Զանգեզուրի մարտական ուժերն ամբողջովին մաքրում են թուրքաբնակ գյուղերն ու չբավարարվելով ձեռք բերածով՝ շարունակում են հարձակումը և հետապնդելով խուճապահար հեռացող թուրքերին՝ հասնում են մինչև Հա-

[31] Տե՛ս նույն տեղում:
[32]Նույն տեղում, էջ 482:
[33]Աւօ, Նժդեհ, էջ 483:
[34] «Հայրենիք » ամսագիր, 1941, թիւ 4, էջ 98:

գարու գետը և այդ տարածքը առանց մեծ ջանքեր գործադրելու, նույնպես մաքրում են թուրք բնակչությունից: Հաշված օրերի, ավելի ստույգ՝ ընդամենը երկու օրվա ընթացքում Նժդեհի, Հովհաննես և Սաքո Յապոնների, տաթևացի Վարդանի, Արտեմ Խանզատյանի և մյուս հրամանատարների առաջնորդած մարտական ուժերը Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ կարողանում են գրեթե առանց լուրջ կորուստների Զանգեզուրի տարածքը մինչև Հագարու գետը մաքրել թուրք բնակչությունից:

Իր գնահատականների մեջ խիստ հաշվենկատ ՀՀ զինվորական նախկին նախարար գեներալ Հախվերդյանը, արժանվույնս գնահատելով այդ փաստը, նշում է. «Առաջին խնդիրը, Զանգեզուրի հարավային և արևելյան շրջաններն ու Ղափանը, ինչպես նաև Զանգեզուրի և Արցախի միջև ընկած գոտին թաթար բնակչութիւնից մաքրումը, կատարվեց փայլուն կերպով: Չնայած համառ դիմադրությանը՝ թաթարական բնակավայրերը հրդեհվեցին, իսկ բնակիչները դուրս քշվեցին:

Ղարաբաղի հետ կապող ուղին բացված էր »[35]:

Զանգեզուրը մահմեդական բնակչությունից մաքրելու գործողությունը, իրոք, ընթացել է շատ արագ: Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Այսպէս կազմակերպւած զանգեզուրցիք մի գրոհով մաքրեցին բուն Զանգեզուրի և Ղափանի միջև ընկած տարածութիւնը՝ Դոնդարլու-Շուռնուխ-Ասկիլիում թրքական շրջանը, մօտ 30 գիւղ: Մարտին գրաւեց Աւդալար-Ալեանչու-Մուսուլմանլար-Բարգիւշատ շրջանը, ուր գտնւում էին մօտ 120 թրքական գիւղեր»[36]:

Եթե ընդհանրացնենք 1920 թ. հունվարի սկզբներին Զանգեզուրում Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ տևի ունեցած գործողությունը, որը հաղթականորեն շարունակվեց մինչև նույն թվականի մարտ ամիսը, ապա աներկբա պիտի նշել, որ փաստորեն այդ նշանավոր ու չափազանց արգասաբեր գործողության արդյունքում ոչ միայն լիովին մաքրվում է Զանգեզուրի տարածքը մահմեդական բնակչությունից, այլև բացվում են Արցախ տանող ուղիները:

Հարց է ծագում.ինչպիսի՞ իրավիճակում կհայտնվեր Զանգեզուրը, ու տարիներ անց ինչպիսի՞ն կլիներ գավառի հայ և թուրք բնակչության

---

[35] ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 177. թ. 19:

[36] Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 371:

քանակական հարաբերակցությունը, եթե չձեռնարկվեին վերոհիշյալ գործողությունները:

Եթե նկատի ունենանք, որ մահմեդական բնակչությունը անհամեմատ ավելի արագ է բազմանում, իսկ դա գաղտնիք չէ, ապա այդ հարցի պատասխանը դառնում է միանգամայն ակնառու, հստակ ու հասկանալի:

Զանգեզուրում ծավալված վերջին դեպքերը մեծ իրարանցում են առաջ բերում հարևան Ադրբեջանի հանրապետությունում:

Ադրբեջանական իշխանությունների համար մեծ հարված էր տասնյակ հազարավոր այն թուրքերի կորուստը, որոնց զինական աջակցությամբ հույս ուներ լուծելու Զանգեզուրը Ադրբեջանին բռնակցելու խնդիրը: Ինչպես և սպասվում էր, Ադրբեջանի կառավարության վերաբերմունքը Զանգեզուրում կատարվող դեպքերի նկատմամբ շատ բուռն էր և ցասկոտ, չնայած ընդամենը հազիվ երկու ամիս էր անցել այն օրերից, երբ իր կանոնավոր բանակի զորամասերը՝ թուրք-քուրդ հրոսակների համագործակցությամբ ներխուժելով Զանգեզուր, փորձում էին հնարավոր բոլոր միջոցներով մեկընդմիշտ բնաջնջել տևի հայությանը և զինու զորությամբ վերջնականապես վճռել գավառը Ադրբեջանի գերիշխանությանը ենթարկելու խնդիրը: Այժմ, կարծես, մոռացության մատնելով ոչ վաղ անցյալում իրենց գործադրած ոճիրներն ու վայրագությունները՝ բողոքի հեռագրերով և Թիֆլիսում իրենց դիվանագիտական ներկայացուցչի ներկայացրած անվերջանալի բողոքդիմումներով հևևում էին հաղթող տերությունների դեսպանատներն ու պահանջում նրանցից միջամտել և կանխել հայկական զորքերի կողմից Զանգեզուրում մահմեդական բնակչության նկատմամբ կենսագործվող ջարդերը և պատժել այդ գործի գլխավոր հանցավորներին:

Իրենց պաշտոնական բողոք-դիմումագրերում ադրբեջանական կողմը Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչներից և անձամբ գնդապետ Հասկելից պահանջում է Զանգեզուրից հեռացնել առաջին հերթին Դրոյին, որպես օտար պետության գործակալի (Հայաստանի հանրապետությունը Զանգեզուրի համար Ադրբեջանի գնահատմամբ որակվում էր որպես օտար պետություն - Հ.Գ.) և մահմեդական բնակչության նկատմամբ կենսագործված ջարդերի հիմնական կազմակերպչի[37]:

Բայց դեպքերն անդառնալի էին, Դրոն իր գործը արդեն կատարել էր, Ադրբեջանը Զանգեզուրում մեկընդմիշտ կորցրել էր իր հուսալի հենարանն

[37] Տե՛ս ՀՀ ԲԿԱ, , ֆ. Ս. Վ.(Սիմոն Վրացեան), թծ. 8, գ. 10:

ու դաշնակցին, Զանգեզուրը մաքրված էր, այնտև արդեն մահմեդական տարր գոյություն չուներ:

Ադրբեջանի իշխանությունները ձգտում էին փոխվրեժի և այդ նպատակով տենդագին պատրաստություն էին տեսնում Զանգեզուրում կորցրած արյունակից դաշնակիցների վրեժը լուծել Շարուր-Նախիջևանում, ապա նաև Արցախում:

Հայոց Աշխարհի պատմական Արցախ աշխարհը իր մելիքություններով (Խամսայի մելիքություն) համաձայն ցարական Ռուսաստանի և շահական Պարսկաստանի միջև 1813 թ. կնքված Գյուլիստանի պայմանագրի, անցնելով Ռուսաստանի տիրապետությանը, միացվել էր թուրքական հարթավայրային շրջաններին ու մասն էր կազմում Գանձակի նահանգի: Ցարական իշխանությունները դիտավորությամբ նահանգն այնպես էին ենթարկել վարչա-տարածքային բաժանման, որպեսզի գավառներում հայերը չկազմեին բնակչության մեծամասնությունը: Դրան հակառակ, Արցախի լեռնային տարածքում, որն ընդունված է անվանել Լեռնային Արցախ(Գյուլիստան, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ-ներկայիս Շահումյանի, Մարդակերտի, Ասկերանի, Մարտունու և Հադրութի շրջանները) կազմում էին մի ամբողջություն, որտև հայությունը կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը:

Հիմք ունենալով Դավիթ Անանունի «Հայաստանի Կօպերացիա»-յի 1920 թ. սեպտեմբերի համարում տև գտած տվյալները, ինչպես նաև Ղարաբաղ-Զանգեզուրի գործիչների, 1922 թ. հուլիսին, Թավրիզում կազմած զեկուցման նյութերն ու ՀՀ պատվիրակության և ՀՀ Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչության տվյալները՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Ղարաբաղի լեռնաստանում 1917 թ. տւեալներով ապրում էին՝ հայեր՝ 150.000 (70 %), մուսուլմաններ՝ 58. 000 (27%)», մնացած ազգեր ՝ 5000 (3%)»[38]:

Պիտի նկատել,որ Արցախի բնակչության թվաքանակը ներկայացնող տվյալների մեջ բացակայում է Գյուլիստանը:

Շարունակելով ներկայացնել Արցախի բնակչության իրական պատկերը՝ Ս. Վրացյանը նշում է. « Այժմ ազգութիւնների թւական յարաբերութիւնը միանգամայն փոխւած է: Ուրիշ ազգերից ռուսները հեռացել են Ռուսաստան: Ապա Լեռնային Ղարաբաղի որոշ գիւղերից հեռացել են նաև թուրքերը: Դրա դիմաց լեռներն են ապաստանել տափաստաններում ևած

[38] Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 309:

հայերը (Ջիվանշիր գաւառ): Այսպիսով, Հայկական Ղարաբաղում (Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդա, Դիզակ) հայ տարրը անրացել է թւով: Իսկ եթե սրան աւելացնենք նաև, որ հին Ղարաբաղի անբաժան մասը կազմող Գիւլիստանը վերջին տարիներն անց ու դարձի մէջ վերականգնեց իր կապը նախկին միաւորի հետ և ընթացաւ հայկական քաղաքականութեան հունով, պատկերն աւելի կատարեալ կլինի»[39]:

Արցախում Հայաստանի Հանրապետության և ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը, ահազանգելով Արցախին սպառնացող իրական վտանգ, Դրոյին հետևյալն է գրում.

«Զանգեզուրի ռազմական գործողությունները սոսկալի յուզմունք են առաջ բերում Ադրբէջանի թրքութեան մէջ: Անմիջապէս զօրքեր են տեղափոխում: Թրքութիւնը զինւում, կամաւորական խմբեր են կազմում և նախապատրաստական աշխատանքի են դիմում՝ յարձակուելու Զանգեզուրի և Արցախի հարցը ընդմիշտ լուծելու համար: Ի նկատի ունենալով Շուռնուխի գործողությունների հետևանքով Արցախում ստեղծուած դրութեան բարդութիւնը, Արցախի ներկայացուցիչները խնդրում են Դրօյին, միշտ պատրաստ լինել Ադրբէջանի յարձակման դէպքում օգնութեան հասնելու: Մինչ այդ, պահանջում են ուղարկել փամփուշտներ և դրամ»[40]:

Դեպքերը զարգանում և իրար են հաջորդում չափազանց արագ: Եթե իրոք ադրբեջանական զորքերը Հաճի Սամլուի քրդական հեծելախմբերի համագործակցությամբ ներխուժեին Արցախ, ապա ինչով և ինչպես կարող էր Դրոն օգնել արցախցիներին:

Ավելին, նույն օրերին Դրոն իր հանձնարարությամբ Արցախ գործուղված իր ներկայացուցիչներից ստանում է հետևյալ ահազանգը. «Հայկական Ղարաբաղը զինւած է չափից դուրս թոյլ, իսկ ռազմամթերք կայ չնչին քանակութեամբ...» [41]:

Ի պատասխան արցախցիների դիմումի ու ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի ու իր հանձնարարությամբ Արցախում գտնվող գործիչների ահազանգի, Դրոն հայտնում է հետևյալը. «... Ինչքան հնարաւոր է, իր ուժերի սահմաններում կօգնի ձեզ: Դրօն Արցախի գործիչներին տալիս է իր ապագայ գործողութիւնների ծրագիրը- Արցախին օգնութիւն հասնելու դէպքում, և առաջարկում է՝ Ադրբէջանի յարձակման դէպքում

---

[39] Նույն տեղում, էջ 309-310:
[40] Տե՛ս ՀՀ (Հայաստանի Հանրապետություն) ԲԿԱ,, թծ. 8, գ. 10:
[41] ՀՅԴ ԲԿԱ, թծ. 1469, գ. 1, էջ 24:

Արցախի ինքնապաշտպանութեան գործողութիւնների տեւական նախագիծը ուղարկել իրեն: Դրօն յայտնում է, որ իր տրամադրութեան տակ նաւ դրամի ու ռազմամթերքի պաշար շատ քիչ կայ, ուստի Գորիսից մեկնում է կարճ ժամանակով Քեշիշքենդ (Վայոց Ձոր), որտեղից ուղիղ գծով կապվելու է Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ արագացնելու փամփուշտի և դրամի առաքումը Արցախի համար, և վերջնականապէս ստանալու կառաւարութեան հաւանութիւնը Արցախի գործողութիւնների սկսման վերաբերեալ և ծանօթանալու ընդհանուր քաղաքականութեան հետ »[42]:

Արցախցիների դիմումը և Դրոյի պատասխանն ու ձեռնարկած քայլերը մատնանշում են, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, գլխավոր ուշադրությունը բևեռելով Զանգեզուրը թուրք բնակչությունից «մաքրելու» հույժ կարևոր խնդրի կենսագործմանը, դեռևս ինչպես հարկն է չէր նախապատրաստել անհրաժեշտ միջոցները՝ վերջնականապես լուծելու նաև Արցախի հարցը: Այդ պատճառով Դրոյի գլխավորած զորամասի մուտքը Արցախ ձգձգվում է, թեպետ այնտև ծավալվող դեպքերը թելադրում էին գործել ճիշտ հակառակ ուղղվածությամբ՝ առավելագույնս արագ և կազմակերպված:

Արցախի ներկայացուցիչներին տված խոստման համաձայն՝ Դրոն մեկնում է Վայոց Ձոր և այնտեղից փորձում կապվել Երևանի հետ: Սակայն այդ ուղղությամբ նրա ձեռնարկած բոլոր փորձերն անցնում են ապարդյուն: Կապը Երևանի և Վայոց Ձորի միջև խափանվել ու չէր գործում: Մնում էր կատարել միակ քայլը: Նա հարկադրված մեկնում է մայրաքաղաք՝ ՀՀ կառավարության հետ վերջնականապես մշակելու և համաձայնեցնելու Արցախում ձեռնարկվելիք գործողությունների մանրամասները: Գնալու նախօրեին Դրոն Հայաստանի Հանրապետության և ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանին հրահանգում է շարունակել ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործը, նախահարձակ չլինել և ադրբեջանական ռազմական ուժերի հարձակման դեպքում ժողովրդին դաշտավայրերից տեղափոխել լեռնային մասերը և սպասել մինչև ինքը Արցախ կհասցնի հանրապետության կառավարությունից ստացած զենքն ու զինամթերքը□:

Փետրվարի 14-ին Դրոն Վայոց Ձորից մեկնում է Երևան: Սյունիքի նահանգապետ Զաքար Յոլյանը (Ալեքսանդր Աշխատունի), որը Դրոյի հետ

---

[42] ՀՀ ԲԿԱ,, թծ. 8, գ. 10:

նել էր Զանգեզուրում, իսկ Երևան մեկնելիս նրա ուղեկիցների թվում էր, գրում է.

«Փետրվարի 19-ին, 5-օրեայ ճանբորդութիւնից յետոյ հասանք Երևան: Այստև ես լաւապէս ճանաչեցի Դրոյին, այդ երկաթէ մարդուն: Փետրվարի 22-ին նախարարների Խորհրդին ներկայացրինք մեր զեկոյցը Զանգեզուրի և Արցախի քաղաքական ու ռազմական կացութեան մասին և շեշտեցինք, որ անխուսափելիօրէն գարնանը խոշոր դէպքեր տևի կունենան Արցախում:Դրոյի կողմից պահանջ դրուեց՝ զէնքեր և փամփուշտ առաքել Զանգեզուրի և Արցախի համար:

Դրոն յայտարարեց, որ ինքը գիտի գաղտնի մի պահեստ Քանաքեռում, ուր «սև օրուայ համար» պահում է կէս միլիոն մոսինի փամփուշտ: Դրոյին թույլատրուեց բացել այդ պահեստը և փամփուշտները փոխադրել Զանգեզուրի և Արցախի պէտքերի համար: Դրոն անմիջապէս գործի անցաւ, հայթայթեց փոխադրական միջոցներ և առաջին հերթին 200.000 փամփուշտ փոխադրեց Նոր-Բայազէդ, որտևից հնարաւոր չէր փոխադրութիւնը շարունակել սայլերով, որովհետև ձիւնի խոր շերտը, որ հասնում էր 1 մետրի և՝ Սէլիմ-Գեադուկի փակուած լինելը, փոխադրութիւնը դէպի Դարալագեազ, դարձնում էին անհնարին»[43]:

Դյուրին գործ չէր ձմռան խստաշունչ պայմաններում զինամթերքը Երևանից հասցնել Զանգեզուր, ապա Արցախ:Սակայն, ի պատիվ Նոր Բայազետի շրջանի բնակիչների, պիտի ընդգծել, որ հաղթահարելով ձմռան հարուցած դժվարությունները՝ նրանք 200.000 փամփուշտները շալակով հասցնում են Դարալագյազ, ապա տևացիների օգնությամբ՝ Գորիսի ռազմական պահեստները, որտևից պիտի տևափոխեին Արցախ:

Նոր Բայազետի իշխանության ներկայացուցիչների հետ զենք ու զինամթերքի տևափոխման անչափ կարևոր ու դժվարին աշխատանքները կազմակերպելուց հետո Դրոն շտապ մեկնում է իր հայրենի Իգդիր: Դարձյալ ասպարեզում հայտնվել էին Սուրմալուի և նրա հարակից շրջանների քրդական հրոսակախմբերը, որոնք միավորվելով՝ շարունակաբար ասպատակում և թալան, ավարառություն ու անգամ սպանություններ են գործում գավառի հայկական գյուղերում: Ծանր բախումներ էին ծավալվում քրդական զինյալ հրոսակախմբերի և Սուրմալուի հայ ինքնապաշտպանական ջոկատների միջև:

---

[43] «Ալիք» բացառիկ, 1956,մայիսի 4, էջ 37:

ՀՀ զինվորական ուժերի հրամանատարության շտաբի՝ Հայաստանի ռազմա-քաղաքական իրավիճակը ներկայացնող համառոտ ամփոփագրում(1920թ. հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ը), ի թիվս մյուս վայրերում տևի ունեցած դեպքերի, Իգդիրի շրջանում (Սուրմալու) կատարված կռիվների մասին նշվում է.

«Մինչև մարտի կեսերը քրդերի հետ հաստատված խաղաղ հարաբերությունը խախտված չէր...Միայն Խուլբում Շամիլ-Բեկ Այրումլինսկին շարունակում էր մնալ թուրքերի ազդեցության տակ, որոնցից ստանում էր զենք և հրահանգիչներ...Բոզբուրունյան մարտերի առաջին իսկ օրից սկսած, քրդերը տրվելով դրսի ագիտացիային, կտրուկ փոխում են իրենց վերաբերմունքը:

Մարտի 25-ին Բոզբուրունի վրա ձեռնարկած հարձակմանը զուգընթաց՝ ավելի քան 3000 քրդեր գրոհում են Դաշբուրուն գյուղի վրա: Երկու օր ընթացող կռիվներում քրդերը ջախջախվել են ու հեռացել: Իգդիրի շրջանում խաղաղությունը վերականգնվել է: Հայտնի է դարձել թուրք զինվորների և գնդացրորդների մասնակցությունը, որոնք մարտի 25-ին քրդերի մոտ էին եկել Բայազետից»[44]:

Այդ կռիվներին իր վճռորոշ մասնակցությունն է ունեցել Դրոն: Նա ոչ մեծ զորամասով հասնում է Սուրմալու և տևի հայ զինված ջոկատների աջակցությամբ ջախջախում է քրդական հրոսակախմբերին, ապա արագորեն ուղևորվում Զանգեզուր[45]:

Զաքար Յոլյանի(Ալ. Աշխատունի) հավաստմամբ՝ Դրոն Սուրմալուի քուրդ հոսակախմբերին ջասխջախելուց հետո, Զանգեզուր է հասնում նոր միայն ապրիլի 10-ին և նույն օրը տեեկանում Շուշիի հայ բնակչության կոտորածի մասին[46]:

Երևանում գտնվելու ժամանակ Դրոն մեկ անգամ ևս փորձում է ՀՀ կառավարությունից ստանալ Նախիջևանի, ինչպես նաև Շարուրի և Օրդուբադի շրջանները թուրքերից մաքրելու համաձայնությունը: Նրա կարծիքով այդ հարցը վաղուց արդեն հասունացել էր, և լուծումը ոչ մի դեպքում չպետք է հետաձգվեր: Նա, իր ներկայացուցիչներին ուղարկելով Արցախ, ցանկանում էր ժամանակ շահել, լուծել Նախիջևանի հարցը և ապա նոր,

---

44 Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, 2000, էջ 179:
45 Տե՛ս ՀՀ ԲԿԱ, պ. 76, թծ. 45/7, գ. 5:
46 Տե;ս «Ալիք», Բացառիկ, թիւ 87, էջ 87:

ողջ ուժով ձեռնամուխ լինել Արցախի խնդրի կարգավորման աշխատանքներին:

1.Նախ, Նախիջևանը, Շարուրն ու Օրդուբադը, իրենց թուրք բնակչության հոծ զանգվածով և կազմակերպվածությամբ մշտապես գտնվելով ապստամբական վիճակում, ապակայունացնում էին հանրապետության քաղաքական կացությունը և փաստորեն չենթարկվելով հանրապետության իշխանություններին՝ գրեթե անկախ կյանք էին վարում:

2. Նախիջևան-Շարուրը կապող օղակ էր Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև: Ավելին, Նախիջևանը թուրք գործակալների, սպաների մշտական հավաքատեղի էր, զենքի ու զինամթերքի պահեստավորման համար ամենահարմար ու ապահով վայրը: Անհրաժեշտ պահերին թուրք սպաները հենց Նախիջևանի տարածքից էին անցնում հանրապետության թուրքաբնակ մյուս շրջաններն ու Ադրբեջան:

3.Նախիջևանում ունենալով մարտական զգալի ուժեր՝ թուրքերը երբեմն, եթե իրավիճակը պահանջում էր, թիկունքից հարվածում էին Զանգեզուրին և դրանով իսկ լարվածության մեջ պահելով հայ բնակչությանը՝ մեծ օգնություն էին ցույց տալիս թուրք բնակչությանը: Ելնելով այս հանգամանքից՝ Դրոն ուզում էր և բազմիցս կառավարությունից պահանջում թույլ տալ իրեն գոնե այս անգամ մեկընդմիշտ լուծել Նախիջևանի թրքության հարցը:

Նախիջևանի պարագայում Դրոյի տեսակետը միանշանակ էր և այն չէր փոխվել հանրապետության հաստատման առաջին իսկ օրից: Ինչպես արդեն նշվել է, Նախիջևանի հարցը զինու զորությամբ վճռելու տեսակետը նա առաջ քաշեց նաև հանրապետության տարածքների ընդարձակման ժամանակ՝ 1919 թ. ամռանը: Սակայն Հայաստանի կառավարությունը, առաջնորդվելով խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու սկզբունքով և ապավինելով անգլիացիների խոստումներին, չընդունեց նրա առաջարկությունը, և ինչպես արդեն հայտնի է, հետևանքը նաև Բոյուք-Վեդիի, Կարսի, Սուրմալուի, Զանգիբասարի և, իհարկե, Շարուր-Նախիջևանի արյունահեղ և դաժան կռիվները:

Դարձյալ լավագույն հնարավորություն էր ընձեռվել վերջնականապես լուծելու Նախիջևանի հարցը, և Դրոն բնականաբար չէր կարող այլ տեսակետ ունենալ: Ավելին, իր տեսակետը՝ Նախիջևանի ու Օրդուբադի խնդիրը զինուժի միջոցով մեկընդմիշտ լուծելու համար, Դրոն ձեռնարկում է որոշակի քայլեր: Զանգեզուր վերադառնալու հենց առաջին օրը

նա իր զորամասով հարձակվում է թուրքաբնակ Զուլ մեծ գյուղի վրա, որն այդ օրերին դարձել էր թուրք զինյալ հրոսակախմբերի հավաքատեղի: Այդ հրոսակախմբերը, պարբերաբար հարձակվելով հայկական գյուղերի վրա, սպանում և թալանում էին հայ գյուղացիներին: Ջախջախելով ու դուրս շպրտելով այդ վայրերում բույն դրած հրոսակախմբերին՝ Դրոյի զորախումբը, կրնկակոխ հետապնդելով թշնամուն, հասնում է ընդհուպ Նախիջևանի սահման և պատրաստվում ներխուժել գավառի խորքերը[47]:

Մինչ Զանգեզուրյան հունվար-փետրվարյան դեպքերը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Նախիջևանի ու Օրդուբադի խնդիրը լուծելու գործում առաջնորդվում է միանգամայն հակառակ չափանիշներով: ՀՀ քաղաքական և տնտեսական վիճակը դեռևս շատ հեռու էր բավարար լինելուց, և պատերազմական գործողությունների ծավալումը, թեկուզև ներքին թշնամուն հնազանդեցնելու նպատակով, հանրապետության համար իրոք կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ:

Երկրում խաղաղ, կայուն իրավիճակի հաստատումը ծայրահեղորեն անհրաժեշտ էր: Հունվարյան նշանավոր դեպքերից անմիջապես հետո, երբ հայկական զինական ուժերը Դրոյի գլխավորությամբ վերջնականապես լուծեցին Զանգեզուրի թրքության հարցը, նա փորձում է կառավարության ուշադրությունը բևեռել դարձյալ Նախիջևանի ու Օրդուբադի վրա:

Հետագայում անդրադառնալով այդ հարցին՝ Ալ. Խատիսյանը խոստովանում է. «... Դրօն կը պնդէր, որ Արցախը ապստամբելուց առաջ թիկունքը ամրացնել: Եկած էր կառավարութիւնէն արտօնութիւն առնելու: Օրդուբատը և Նախիջևանը Հայաստանի Հանրապետութեանը միացնելու»[48]:

Զանգեզուրը մահմեդական բնակչությունից «մաքրելուց» հետո, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը վերջապես ընդունում է Օրդուբատի ու Նախիջևանի խնդիրը զենքի ուժով մեկընդմիշտ լուծելու Դրոյի կողմից բազմիցս առաջարկած ծրագիրը: ՀՀ կառավարության ընդունած կարևորագույն այդ որոշման պատճառով փոքր-ինչ հետաձգվում է զինական ուժեր Արցախ տեղափոխելու ձեռնարկումը:

Համաձայն Գ. Բալայանի և Զ. Յույանի ստորգրությամբ կազմված «Ղարաբաղի դեպքերի պատմութկուն» խորագիրը կրող զեկուցագիր-

---

[47] «Ալիք» բացառիկ, 1956,մայիսի 4, էջ 87:
[48] Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 6, էջ 3:

տեղեկագրի՝ «Մարտի սկզբներին 1920 թ. ստացւում է նախարարապետ Ա. Խատիսեանի նամակ, որի մէջ գրում է, որ Ղարաբաղի հարցի լուծումը պէտք է յետաձգել և Զանգեզուրի ուժերի գլխաւոր ուշադրութիւնը պէտք է դարձնել Օրդուբաթի և Նախիջևանի վրայ, որովհետև Հայաստանը մեծապէս շահագրգռուած է այդ երկու շրջաններով: Այս տեղեկութիւնները հաղորդւում են Ա. Միքայելեանին, աւելացնելով, Զանգեզուրի իշխանութիւնը ներկա պայմաններում չի կարող շօշափելի օգնութիւ հասցնել Ղարաբաղին. մանաւանդ որ Օրդուբաթի վրայ պատրաստւում են ռազմական գործողութիւններ»[49]:

Ճիշտ է, ՀՀ կառավարությանը համաձայնվել էր ձեռնարկել իրականացնել Օրդուբադի ու Նախիջևանի խնդիրը վերջնականապես լուծելու գործողությունը, բայց հետագա դեպքերը ծավալվում են այլ ուղղվածությամբ:

Նախիջևանի մահմեդականության պարագլուխները Դրոյի զորամասի ներխուժումը Նախիջևանի տարածք կանխելու դիտավորությամբ և կարծես ճշգրտորեն կանխազգալով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության խաղաղասիրական տրամադրվածությունը. «... մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Երևան գնդապետ Քերբազի խանի գլխաւորութեամբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարութեան հետ բանակցելու՝ Հայաստանի իշխանութեան ենթարկւելու մասին: Ի վերջոյ Հայաստանի զինուորական նախարարից մի հրաման հղւեց, ըստ որում, Դրօյի զօրամասը, ուր որ գտնւում է, այնտև էլ պիտի կանգ առնի: Դադարեցուեցին ռազմական գործողութիւնները»[50]:

Նախիջևանի թրքության պարագլուխները, այս անգամ ևս գործելով ճկուն ու նպատակասլաց, հասնում են իրենց նպատակին: Հանրապետության իշխանությունն ընդառաջում է նրանց պահանջներին, և Դրոն դարձյալ կորցնում է Նախիջևանի թուրքերի հարցը զենքով լուծելու հնարավորությունը:Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Արցախի ու Զանգեզուրի հարցի հետ կապված դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Նախիջևանի վրա Դրոյի զորախմբի հարձակումը չի իրականացվել ոչ միայն Նախիջնևի թուրք պարագլուխների միջամտության հետևանքով:

---

[49] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, էջ 25:

[50] «Ալիք» բացառիկ, 1956,մայիսի 4, էջ 87:

Այդ ընթացքում Արցախում դեպքերը զարգանում էին սպասվածից ավելի արագ ու ոչ հօգուտ արցախահայության:

Իր կազմավորման առաջին իսկ օրից սկսած՝ Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով Հայաստանի Հանրապետության դեռևս ոչ այնքան կայուն վիճակից և թուրքերի աջակցությունից, հաստատակամորեն նպատակադրվել էր բռնությամբ զավթել Արցախը և դրանով իսկ մեկընդմիշտ արմատախիլ անել Հայաստանին վերամիավորվելու արցախահայության ձգտումները:

Այս կապակցությամբ արտահայտելով Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը՝ Ադրբեջանի զինված ուժերի շտաբի պետ, ցարական բանակի գեներալ-լեյտենանտ Սուլկևիչը Խոսրով Բեկ-Սուլթանովին հասցեագրած հրահանգում գրում է.«...Ադրբեջանի կառավարության գերատեսչությունից պահանջվում է ի կատար ածել պետական անհրաժեշտ մի խնդիր՝ ուժով գրավել և Ադրբեջանին միացնել Լեռնային Ղարաբաղը»:

Ավելին, Սուլթանովին հասցեագրած մեկ այլ հրանգում՝ գեներալ Սուլկևիչը նշում է. «Գլխից հանել ու դեն շպրտել Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծման վերաբերյալ հասկացողությունը»[51]:

Հստակ ներկայացնելով Արցախի խնդիրը բացառապես զենքի ուժով լուծելու Ադրբեջանի պաշտոնական դիրքորոշումը՝ Սուլկևիչը միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «...աբդուլհամիդյան հեծելազնդերի օրինակով, քրդերից կազմակերպել զինված ջոկատներ և դրանք ամենուրեք օգտագործել հայերի դեմ»[52]:

Ստանալով կառավարության հանձնարարությունն ու ֆինանսական միջոցները՝ Սուլթանովը թուրք սպաների աջակցությամբ կազմակերպում է քրդական հատուկ հեծյելախմբեր, որոնք կոչվում էին ջանբեզարներ (կյանքից հոգնած, հուսահատված) և դրանք կենտրոնացնում է Շուշիիում ու Արցախի սահմանամերձ շրջաններում (Աղդամ, Ջևանշիր, Ջեբրայիլ): Ուշագրավ է, որ քրդական հեծելախմբերի հրամանատարությունը Սուլթանովը վստահում է իր եղբայրներին՝ Սուլթանբեկին և Իսկանդերբեկին[53]:

Միաժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները տնտեսական շրջափակման մեջ են վերցնով Արցախը՝ ձգտում են սովամահության սպառնալիքով ի-

---

[51] Սևյան Վ. Շուշի, Երևան, 1991, էջ 74:
[52] Նույն տեղում:
[53] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74-75:

րենց կամքը թելադրել արցախահայությանը: 1919 թ. մայիս-հունիս ամիսներին կառավարության հրահանգով խստորեն արգելվում է արցախցիներին հացահատիկ, գյուղատնտեսական ուրիշ մթերքներ և այլն: Կառավարության որոշմամբ՝ կախաղան էր սպառնում բոլոր նրանց, ովքեր կհամարձակվեին խախտել հրահանգն ու որևէ մթերք վաճառել հայերին:

Արցախի նկատմամբ կիրառած վերոհիշյալ գործողությունների հետևանքով «Միայն Բերդաձոր, Հարար և Փարաջանց գյուղերի 5000 գաղթականներից բոյկոտի օրերին մահացան 1500 մարդ:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Ղարաբաղի բոլոր գյուղերում սովը համաճարակի նման կոտորում հատկապես ծերերի ու երեխաներին: այսպես օրինակ, Ջամձոր գյուղում, որ ուներ ընդամենը 120 ընտանիք, երկու շաբաթվա ընթացքում սովամահ եան 90 մարդ»[54]:

Այսուհանդերձ, արցախցիները, չհանդուրժելով մուսաֆաթականների զավթողական պահանջները, բազմիցս գումարված համաժողովներում, արտահայտելով ողջ արցախահայության կամքն ու ցանկությունները, մշտապես Հայաստանի Հանրապետությանը վերամիավորվելու որոշումներ էին կայացնում: Հայոց հինավուրց Արցախ աշխարհում բազում անընդմեջ արյունալի բախումներ էին տևի ունեցել հայերի ու թուրքերի միջև:

1919 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում կրած խայտառակ պարտությունից և հաջորդ տարվա հունվար-փետրվարյան դեպքերից հետո ադրբեջանական իշխանությունները եռանդով նախապատրաստություններ են տեսնում զենքի ուժով լուծելու Արցախի խնդիրը: Իր հերթին, Արցախը նույնպես պատրաստվում է հերթական անգամ փլուզելու Ադրբեջանի զավթողական ծրագրերը:

Հայաստանի Հանրապետության մարտական ուժերը մաքրել էին Զանգեզուրի տարածքը մահմեդական բնակչությունից և դեպքերի զարգացմամբ պիտի լուրջ ուշադրություն բևեռեին Արցախի վրա: Քանի որ արդեն բացվել էին Զանգեզուրի տարածքով դեպի Արցախ տանող ուղիները, ուստի Հայաստանի Հանրապետությունը կարող էր մարտական ուժեր ուղարկել զենքի դիմած արցախահայությանը օգնության ու վերջնականապես լուծել գավառը Մայր Հայրենիքին միավորելու խնդիրը:

Մինչ այդ Հայոց Ազգային Խորհուրդը, ապա նաև Հայաստանի Հանրապետությունը, ի դեմս Շուշիի գումարտակի և ֆինանսական միջոցների,

---

[54] Նույն տեղում:

աջակցել էին Արցախին, բայց այդ օգնությունը, պիտի ասել, այնքան էլ ծանրակշիռ չէր: Այս առումով բավական խոսուն են Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանի վկայակոչած հետևյալ տվյալները. «Հայաստանը տասը գաւառ ունի և կառավարութիւնը ամսական ծախսում է 200 միլիոն ռուբլի, իւրաքանչիւր գաւառի վրայ 20 միլիոն, ուստի Ղարաբաղին պիտի բաց թողնել երէք ամսուանը միանւագ, որպէսզի նա կարողանայ ազատ, համարձակ աշխատել և երեք ամիս յետոյ դրամ ստանալ: Մինչև մեր աքսորուելը, Ազգային Խորհուրդը դրամ է ստացել Բագւից երկու նւագով՝ 900.000 ռուբլի, Հայաստանի կառավարութիւնից միանւագ՝ Ա. Արզումանեանի միջոցով՝ 290.000 ռուբլի, Արսէն Շահմազեանից՝ երկու նւագով՝ 400.000 ռուբլի, հինգ ամսւայ ընթացքում, 1509.000 ռուբլի, որ մի կաթիլ էր ծով կարիքների դիմաց»[55]:

Արցախին տրամադրած գումարի մեծությունը ավելի որոշակիացնելու համար՝Ե. Իշխանյանը վկայակոչում է հետևյալ համեմատությունը. «Երբ Ադրբէջանի կառավարութիւնը, կանխելով Հայաստանի կառավարութեանը, Խոսրով Սուլթանովին նշանակեց Զանգեզուր-Ղարաբաղ նահանգապետ և ուղարկեց Շուշի, 25 միլիոն ռուբլի աւանս տւին նրան և միաժամանակ պետական բանկում վարկ բաց արաւ նահանգապետարանի համար, մինչդեռ մեր կառավարութիւնը, բաւական ուշացած, մարտ ամսին Արսէն Շահմազեանին նշանակելով Զանգեզուր-Ղարաբաղի կոմիսար, կանխիկ 400.000 ռուբլի է տալիս ձեռքը: Ի՞նչ համեմատութիւն»[56]:

Արցախում տիրող իրական կացությունը թելադրում էր, որ այնտև ձեռնարկվող գործողությունները պիտի իրականացվեին լրջագույն կազմակերպվածությամբ, առանց աղմուկի և ցուցադրական գործողությունների: Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը միանշանակորեն փաստում են, որ Արցախում բռնկված զինված ելույթները, հակառակ Դրոյի բազմաթիվ զգուշացումների, ծավալվում են առանց լուրջ նախապատրաստության և վաղաժամ: Ապստամբության կազմակերպիչները, ինչպես հարկն է, չեն քողարկել իրեց նախապատրաստական աշխատանքները, իսկ Ադրբեջանական իշխանությունները շատ լավ տեղյակ են եղել Արցախում ձեռնարկվող դեպքերի մասին:

---

[55] Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 541:
[56] Նույն տեղում, էջ 541-542:

Եղիշե Իշխանյանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Զանգեզուրում, անդրադառնալով Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի գնահատմանը, իր քննադատական վերաբերմունքն է արտահայտում ապստամբության կազմակերպիչների ոչ ծանրակշիռ, ցուցադրական գործողությունների նկատմամբ, և որպես ապացույց իր քննադատական դիտողությունների, նշում է .

«Ապստամբութիւնից առաջ մի անգամ Դալի Ղազարի առաջարկութեամբ Արցախի ձիաւոր մարտիկ ուժերի ընդհանուր ցուցադրում է կատարւում. բոլոր շրջաններից ձիաւոր մարտիկները կենտրոնանում են որոշեալ վայրում, հազարից աւելի հեծեալներ: Դալի Ղազարը չափազանց ոգևորւում է ձիաւորներով ու բացականչում. «Այսքան ձիաւոր ուժ միատև հաւաքւած մեր կառաւարութիւնը չունի. այս ձիաւորներով կարելի է ամբողջ Մուղանի դաշտը գրաւել»[57]:

Ինչ խոսք, որ համանման ելույթները և Արցախի մի շարք վայրերում բազմիցս կրկնվող բացահայտ զինվորական մարզումները և այլ բնույթի ցուցադրական ձեռնարկումները չէին կարող չգրավել Ադրբեջանական իշխանությունների ուշադրությունը:

«Արսեն Միքայելյանը, - շարունակում է Ե. Իշխանյանը, - Դալի Ղազարը և Մեսեանը թերագնահատել էին Ադրբեջանի զինւորական ուժը և ունեցած նիւթական կարողութիւնը: Եւ Արցախի հայութեան հասած դժբախտութիւնը ամբողջովին այդ թերագնահատման արդիւնքն է»[58]:

Փետրվարի 19-ին Ադրբեջանի կառավարության կողմից Արցախում գեներալ-նահանգապետ նշանակված Խոսրով-Բեկ Սուլթանովը վերջնագիր է ներկայացնում Արցախի Ազգային խորհրդին, որով պահանջում է ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը: Ի պատասխան Սուլթանովի վերջնագրին՝ փետրվարի 28-ին Շոշ գյուղում գումարվում է Արցախի 8-րդ համաժողովը, որը մեկ անգամ ևս արտահայտելով արցախահայության կամքը և հավատարիմ գտնվելով նախորդ վեհաժողովներին, բացառությամբ 7-րդի, որոշումներին՝ միանշանակորեն վճռում է մերժել գեներալ-նահանգապետի պահանջը և միաձայն արտահայտվում Հայաստանի հետ միավորվելու օգտին:

Արցախահայության նման վճռից գազազած՝ Սուլթանովը որոշում է զենքի ուժով ընկճել Արցախի դիմադրությունը և նոր զորահավաք

---

[57] Նույն տեղում, էջ 614:

[58] Նույն տեղում, էջ 615:

անցկացնելով՝ ավելի է հզորացնում ադրբեջանական բանակը ու Արցախի վրա հարձակվելու նպատակով ռազմական ուժերը տեղաբախշում է մի քանի հենակետերում:

Ադրբեջանական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների մասին ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներ Արսեն Միքայելյանն ու Կ. Աթանեյանը Զանգեզուրի իշխանությանը հասցեագրած նամակում հայտնում են, որ «Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է կենտրոնացնում 1. Ջեբրայիլ-Զանգեզուր ուղղութեամբ, 2. Նախիջևանի և Օրդուբադի ուղղութիւններով՝ շրջափակելու Զանգեզուրը...

Միաժամանակ Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է մտցնում Թարթառի հովիտը»[59]:

Զանգեզուրի իշխանություններին տեղեկացնելով Արցախին սպառնացող վտանգի իրողությանը՝ նրանք հուսով էին, որ ժամանակին կստանան ՀՀ մարտական ուժերի աջակցությունը:

Ստանալով նամակը՝ Ս. Մելիք-Յոլչյանը Ա. Միքայելյանի ու Կ. Աթանեյանի հաղորդածը տեղեկացնում է ՀՀ վարչապետին ու սպարապետին և պատասխան նամակում գրում է «Դրօն այստև չէ, սպասաեցեք նրա վերադարձին, որովհետև Ղարաբաղի գործերի ղեկավարութիւնը մտնում է նրա իրաւասութիւնների մէջ, մանաւանդ որ մեզ մօտ չկա ոչ մի փամփուշտ ու ոչ մի դրամ»:

Ս. Մելիք-Յոլչյանը միաժամանակ նրանց հիշեցնում է Դրոյի հրահանգը. «...ինչքան կարելի է իրենց գործունեութիւնը տանեն գաղտնի, որ Ադրբեջանը չջղայնանա...»[60]:

Ի՞նչ պիտի արվեր. Հայաստանի Հանրապետությունն այդ պահին չէր կարող օգնություն հասցնել Արցախ: Գործի շահերը հրամայաբար պահանջում էին, որ Արցախի ապստամբության կազմակերպիչները գործեին սթափ, կշռադատված ու անպայման հաշվի առնեին արցախահայության հնարավորություններն ու Դրոյի կողմից իրենց տրված անաղմուկ ու առանց ցուցադրական ելույթներով գործելու խորհուրդն ու հրահանգը:

Ըստ Գ. Բալայանի և Զ. Յոլյանի կազմած վերոհիշյալ զեկուցագիր-տեղեկագրի՝ Զանգեզուրից Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հաղորդած «Զանգեզուրի ուժերի գլխաւոր ուշադրութիւ-

---

[59] ՀՀ ԲԿԱ, , ֆ. Ս. Վ.(Սիմոն Վրացեան), թծ. 8, գ. 10, էջ 3:
[60] Նույն տեղում:

նը պէտք է դարձնել Օրդուբաթի և Նախիջևանի վրայ» տեղեկությունը ստանալուց հետո, «Ա. Միքայելեանը, Դալի Ղազարի հետ սկսում են իրենց պատասխանատուութեամբ ինքնագլուխ գործել: Ա. Միքայելեանը իր ստացած տեղեկութիւններին իրազեկ չէ անում տեղական ինքնապաշտպանութեանը գործակցող գործիչներին...»[61]:

ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամ Խաչիկ Մելքոնյանի հավաստմամբ՝ Արցախում ապստամբություն սկսելու որոշումը, տեղյակ չպահելով անգամ գավառի ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներին ու առանց նրանց համաձայնության, կայացվել է Արսեն Միքայելյանի, Դալի Ղազարի և Դիզակի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի համատեղ համաձայնությամբ ու վճռով[62]:

Մարտի սկզբներին վերոհիշյալ գործիչների մասնակցությամբ տեղի է ունենում զինվորական գաղտնի ժողով, որտեղ ընտրվում է զինական ուժերի հրամանատարական կազմը և որոշվում՝ չսպասելով Զանգեզուրից սպասվող օգնությանը՝ սկսել մարտական գործողությունները: Հարկ է նկատել, որ ավելի քան անհասկանալի է ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցչի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած ժողովի կայացրած՝ Արցախում տիրող կացությանը ոչ համահունչ, միանգամայն չկշռադատված ու վնասակար այդօրինակ որոշումը:

Բալայանի և Զ. Յոլյանի ստորագրությամբ ՀՅԴ բյուրոյին ներկայացրած զեկուցագիր-տեղեկագրի հավաստմամբ՝ «Ա. Միքայէլեանը միանգամայն ոգին և սիրտը հանդիսանալով այդ գործողութիւնների, շատ չնչին միջոցներ էր ձեռք առնում՝ Ղարաբաղի հայ զինուորութեան զէնքի քանակը լրացնելու, երկու ու կէս ամսւայ ընթացքում հազիւ յաջողուել է Զանգեզուրից մօտ 50.000 փամփուշտ և երկու գնդացիր ստանալ, իսկ Ղարաբաղի զինւորութիւնը առանց դրսից փափուշտ ներս մուծելու, չէր կարող դիմանալ մի մեծ կռւի»[63]:

Այդ նույն զեկուցագիր-տեղեկագրի տեղեկացմամբ, Արցախի ներկայացուցիչները՝ հիմք ունենալով Արցախում տիրող իրական կացությունը, նույն օրերին հայտնում են Դրոյին, որ «հայկական Ղարաբաղը զինված է չափից դուրս թույլ, իսկ ռազմամթերք կա շատ չնչին քանակութեամբ,

---

[61] Նույն տեղում, էջ 3:
[62] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ, 4, էջ 22:
[63] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ, 1, էջ 25:

իսկ ինքնապաշտպանութեան գործը Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Միքայէլեանը առաջ է տանում»[64]:

Ըստ Արցախի Ինքնապաշտպանության անդամ Խ. Մելքոնյանի՝ Արցախում թույլ կազմակերպված ապստամբության վաղաժամկետ բռնկման գլխավոր մեղսագործներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, նել է Դալի Ղազարը իր անխոհեմ, չկշռադատված ու ցուցադրական գործողություններով: Դալի Ղազարը, որն իր ձեռքն էր վերցրել Արցախի զինվորական գործը, փոխանակ, համաձայն իրենց տրված հրահանգի, գաղտնորեն ու անաղմուկ նախապատրաստեր մարտական ուժերը, շրջել է շրջաններում և հրապարակավ ու ցուցադրաբար կազմակերպել Արցախի մարտական ուժերի զորահանդեսներ[65]:

Հ. Ստեփանյանի վկայութեամբ՝ «... ազատ լեռներում օդ ծծող Դալի Ղազարը, Արսէն Միքայէլեանը, Զախար Մեսեանն ու ռոտմիստր Տէր-Մարտիրոսեանը կազմակերպում են օրը ցերեկով պարատներ (զօրատես) և հազարաւոր զինուած հայ գիւղացիների վաշտերը թմբկահարութեամբ զինավարժութիւններ են կատարում Վարանդայում և Ջիւանշիրում ու Խաչէնում»[66]:

Նույն օրերին, ըստ Հ. Ստեփանյանի՝ «...փետրուարի 22-ին 1920 թւի, Խանքենդում (ներկայիս՝ Ստեփանակերտ) Ասկերանի մօտ, Շուշի-Եւլախ ամբողջ խճուղու վրայ տևի են ունենում կազմակերպւած հայկական կոտորածներ, իսկ Թարթառի հովտում և Մարգուշեան հայկական գիւղում Սուլթանովը զօրք է կենտրոնացնում և սպասում է զէնքի ոյժով անմիջապէս գրաւելու Չանախչին (Աւետարանոցը), Քիրսի բարձունքները, ապա Հատրութավանը և այլն»[67]:

Դալի Ղազարի չկշռադատված ու ցուցադրական վերոհիշյալ գործողությունների իրողությունը, ինչպես արդեն նշվել է, վկայակոչում է նաև Եղիշե Իշխանյանը:

Իհարկե քնած չէինԱրցախում կատարվող իրադարձություններին ականդետ հետևող Ադրբեջանի իշխանությունները:

«...Դալի Ղազարի գալուց յետոյ,-գրում է Խ. Մելքոնյանը,- Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական գործը այլ պատկեր է ստանում: Կամաց-կամաց

[64] Նույն տեղում, էջ 24:
[65] Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ, 4, էջ 22:
[66] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ, 3, էջ 8:
[67] Նույն տեղում:

ռազմականի է անցնում և ամբողջը յայտնի է դառնում Սուլթանովին:Այն որ մինչև Դալի Ղազարի գալը գաղտնի էր, յետոյ յայտնի է դառնում, որովհետև հրապարակի վրայ էր ամէն ինչ»[68]:

Ավելին, Խ. Մելքոնյանի գնահատմամբ՝ «...խորապէս համոզված եմ, որ եթէ ԴալիՂազարը այդ օրերին չգար Ղարաբաղ, երբեք Ա. Միքայելյանը յանձն չէր առնել առանց Զանգեզուրի և Դրոյի կարգադրութեան այդպիսի պատասխանատու գործ սկսել, անգամ եթէ ցանկանար էլ...»[69]:

Արցախում տեղի ունեցած դեպքերը ներկայացնող նյութերի ուսումնասիրությունն աներկբա մատնանշում է, որ արցախահայության ինքնապաշտպանության գործը ընթացել է թույլ կազմակերպվածությամբ , անփույթ և ոչ պատշաճ մակարդակով: Արցախ գործուղված ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչներն ու ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի և Արցախի Ինքնապաշտպանական մարմնի անդամները գործել ոչ թե միասնական ու փոխհամաձայնեցված, այլ միմյանցից կտրված:Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնող վավերագրերի հավաստմամբ՝ այդ գործում հիմնական մեղավորները Արցախ գործուղված ՀՅԴ բյուրոյի գործիչներն էին:

Նույն տարվա մարտի 23-ին ադրբեջանական բազմահազարանոց բանակը, որին միանում են Հաջի-Սամլուիի քրդական հեյալ հրոսակախմբերը, տարբեր ուղղություններով ներխուժում են Արցախ: Սկսվում են անհավասար, իսկ մի քանի ինքնապաշտպանական շրջաններում՝ հերոսական մարտերը:

Արցախում և մասնավորապես Շուշիում ձեռնարկած գործողություններին զուգընթաց ադրբեջանական զինվորական ուժերը հերթական անգամ հարձակում են գործել նաև Զանգեզուրի վրա:

Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանի կողմից Հայաստանի զինվորական ուժերի շտաբի պետին ներկայացրած զեկուցագրի՝ ազերի զինական ուժերը Զանգեզուրի վրա հարձակում են գործել երեք ուղղությամբ. 1. Մինքենդից դեպի Գորիս, 2. Կարլարայից Ղափանը Զանգեզուրից կտրելու նպատակավ դեպի Ալի-Ղուլի-Ուշաղի և Ջեբրայիլի կողմից:

[68] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ, 4, էջ 23:
[69] Նույն տեղում:

Զանգեզուրի մարտական ուժերը, հերթական անգամ դրսևորելով մարտական անկոտրում ոգի և մարտնչելու անզուգական վարպետություն, մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում ջախջախել են թնդանոթների և բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցությամբ հարձակվող ադրբեջանական 5-րդ և 7-րդ գնդերին, որոնք վերջերս էին Բաքվից ու Լենքորանից եկել Ջեբրայիլ[70]:

Զանգեզուրում հերթական անգամ պարտություն կրելուց հետո Ադրբեջանի իշխանությունները իրենց ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում են Արցախի վրա:

Պահպանվել է Արցախի դեպքերի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարության ներկայացրած տեղեկատվություն-փաստաթուղթը, որը կազմվել է Թիֆլիսի Ամերիկյան հյուպատոսության պահանջով: Դատելով այդ փաստաթղթի կառուցվածքից ու բովանդակությունից՝ կարելի է պնդել, որ Հայաստանի զինվորական նախարարությունը, հետևաբար նաև կառավարությունը, այդ ժամանակահատվածում լիարժեք տեղեկացված չէին Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասներին: Այդ պատճառով Ամերիկյան հյուպատոսության պահանջով կազմած փաստաթղթում Արցախում ծավալված դեպքերը ներկայացված են համառոտակիորեն և ոչ այնքան իրազեկությամբ:

Համաձայն այդ փաստաթղթի՝ Ադրբեջանի իշխանությունները, ձգտելով վերջնականապես լուծել Արցախը Ադրբեջանին ենթարկելու խնդիրը, մարտի կեսերին վերջնագիր են ներկայացնում արցախցիներին և պահանջում զինաթափվել, հանձնել զենքերն ու ճանաչել Ադրբեջանի գերիշխանությունը: Ադրբեջանի իշխանությունները Աղդամի, Խանքենդի և մյուս շրջաններում կենտրոնացնում են զինվորական ուժեր, որոնք պիտի ներխուժեին Արցախ ու սանձազերծեին հայ բնակչության կոտորածները:

Մերժելով իրենց ներկայացված վերջնագիրը՝ արցախցիները դիմում են զենքի, և նրանց մարտական ուժերը մարտի 22-ին գրավում են Ասկերանը և փորձում շրջապատել Շուշիի և Խանքենդի (ներկայիս Ստեփանակերտ) թուրքական կայազորները[71]:

Արցախի մարտական ուժերի գործողությունների ուսումնասիրությունը միանշանակորեն մատնանշում է, որ դրանք, հատկապես Շուշիում, ձեռ-

[70] Нагорныи Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 432:
[71] ՀԱԱ, Ֆ. 120, ց. 1, գ. 563, թ. 173:

նարկվել են ոչ այնքան կազմակերպված ու փոխհամաձայնեցված և տևիք են տվել մեծ ողբերգության ու զոհերի:

Ե. Իշխանյանի հավաստմամբ՝ Շուշիի հայ բնակչության կոտորածը կատարվել է հայ մարտախմբերից մեկի չկշռադատված և անմիտ ինքնագործողությունների հետևանքով: Մարտի 24-ին երեսունիհինգ զինյալներ Բագրատ Միքայելյանի գլխավորությամբ Երևանյան դռներից ներս են մտնում քաղաք և առանց շուշեցիներին դույզն- ինչ տեղյակ պահելու՝ աննկատ մոտենում և շրջապատում են թուրք զինվորների զորանոցը և համազարկեր տևալով՝ պահանջում այնտև գտնվող ավելի քան 600 զինվորներին հանձնվել:

Բնական է, որ 600 զինվորներ հենց այնպես, առանց դիմադրության չէին կատարելու իրենց ներկայացրած հանձնվելու պահանջը: Այստև էլ կատարվում է ամենաասարսափելին ու ամենաողբերգականը. վեց հարյուր թուրք զինվորներ արագորեն դուրս են գալիս զորանոցից, հրացանազարկ անում և փախուստի մատնում իրենց շրջապատողներին և հարձակվում Շուշիի հայ բնակչության վրա[72]:

Արդյունքում. «... բացի հազարաւոր մարդկային կեանքի կորուստից, նիւթական հսկայական կորուստ ունեցանք, որ հարիւրաւոր միլիոն ռուբլու է հասնում...

Յարկաւ, եթէ քաղաքի մարդիկ տևեակ լինէին կատարուելիք ակտին, կը կարողանային հնարաւորութեան սահմաններում խուսափել մեծ կորուստ ունենալուց և պաշտպանուել»[73]:

Ըստ Արցախի Ինքնապաշտպանական Մարմնի անդամ, Դիզակի ճակատի հրամանատար Յովակ Ստեփանյանի վկայության՝ Շուշիի մեծ ողբերգության պատճառը Խանքենդում նախօրեին տևի ունեցած դեպքերն էին:

Յ. Ստեփանյանի գնահատմամբ՝ Խանքենդը, որտև գտնվել են զենքի պահեստներն ու թնդանոթները, համարվել է Արցախի ապստամբության կենտրոնական ճակատը, որի հրամանատարությունը հանձնարարված էր գնդապետ Մեսյանին:Նրա գլխավորությամբ մարտական ուժերը պիտի հարձակվեին Խանքենդի վրա, գրավեին այնտև ամբարված զենքն ու զինամթերքը, թնդանոթները, ապա առաջանային դեպի Շուշի և պաշտպանեին քաղաքը հակառակորդի հնարավոր հարձակումներից: Սակայն դեպ-

[72] Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 612:
[73] Նույն տևում:

քերը զարգանում են վատթարագույն ուղղվածությամբ: Այն մարտական խումբը, որը մտնում է Խանքենդ, ինչ-ինչ պատճառներով առաջնորդում է ոչ թե անձամբ գնդապետ Մեսյանը, այլ Ալեքսան դային ու սպա Լալայանը, որոնք հաջողութեամբ գրավում են ավանը, բայց չեն կարողանում իրենց ձեռքում պահել: Ալեքսան դային անձնատուր եած թուրք զինվորների վրա կրակ է բացում , իսկ թուրք զինվորներից մի քանիսը զենքի դիմելով, սպանում են նրան, ապա և սպա Լալայանին: Առաջնորդների սպանվելը վճռական ազդեցություն է գործում: Արցախցի մարտիկները, խուճապի մատնվելով, լքում են մարդաշտն ու դիմում փախուստի[74]:

Հ. Ստեփանյանի գնահատմամբ՝ «...այս դժբախտութիւնը պատճառ է դառնում Շուշւա մեծ տրագետիային, քանի որ Խանքենտու առատ ռազմամթերքը մնում է թշնամու ձեռքում, ինչպես և դաշտային թնդանօթները... ամենամեծ անյաջողութիւնը հէնց այդտև պատահեց: Միւս կողմից դրսից մեծ յաջողութեամբ Շուշի մտած վարպետ Ներսէս Ազբէկեանը փոխանակ անմիջապէս գրաւելու զօրանոցը, բարձրանում է Ռիզին Բախչա կոչւած վայրը և այնտևից յիմարաբար համազարկեր տևում քնած ասկեարների վրայ, որոնք զարթնելով դիմում են ինքնապաշտպանութեան, ապա և գնդացիրներից կրակ բաց անելով `զինւած հայերին փախուստի են մատնում: Գիւղացի առաջնորդները և զինւորները հեշտութեամբ նահանջում են՝ չմտածելով, թէ ինչ հանցաւոր քայլ են անում...

Շուշում երբ թուրքերը հաստատ լուր են առնում Խանքենտու դեպքի մասին, իսկ քաղաք մտած հայ ոյժերի անշնորք գործողութիւնն էլ աւելի երես տալիս նրանց, սկսում են կրակել տները, թալանել և կոտորել հայ բնակչութեանը: Հայ քաղաքացիների մեծամասնութիւնը ահաբեկւած թողնում է քաղաքը և նահանջող ոյժերի հետ մտնում գաւառ: Շուշում մնում են 3-4 հազար հայեր՝ Ռուբէն Շահնազարեանի յորտորներով: Դրանց մեծ մասը կոտորւում են և բռնաբարւում: Սպանւում է և թեմի առաջնորդը...»[75]:

Համաձայն Ադրբեջանի զինվորական նախարարության տևեկագրում տև գտած՝ Զանգեզուրում ու Արցախում կատարվող դեպքերին առնչվող տևեկությունների, «Մարտի 22-ին ապստամբները գրավել են Ասկերանը և շրջապատել Շուշիի և Խանքենդի թաթարական կայազորները:

[74] Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 3, էջ14, 14 բ:
[75] Նույն տևում:

Շուշիում թաթարները պատասխանել են անխտիր կոտորածներով (մարտի 22-ին սպանվել է 8000 մարդ) և Զանգեզուրի վրա ձեռնարկած ընդհանուր հարձակումով...»[76]:

Ինչպիսի՞ն էր Արցախի և ազերի մարտական ուժերի հարաբերակցությունը:

Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրի՝ հայկական բանակի գլխավոր շտաբը Ամերիկյան հյուպատոսության ուշադրությանն է ներկայացնում Արցախի և ազերի մարտական ուժերի մոտավոր քանակը: Եթե հիմք ընդունենք տեղեկագրում ներկայացված տվյալները, ապա պարզվում է, որ այդ նույն ժամանակահատվածում Արցախում զինված տղամարդկանց քանակը հավասար է եղել մոտավորապես 30.000-ի: Տեղեկագրում նշված չէ, թե 30.000 զինված տղամարդկանցից որքանն է մասնակցել Արցախի տարբեր շրջաններում ընթացող ինքնապաշտպանական մարտերին[77]:

Այս առումով տեղեկագրում համեմատաբար ավելի սպառիչ ու որոշակի են ներկայացված Արցախի վրա հարձակվող ազերի զորքերի քանակի մասին տվյալները:

Արցախի վրա տարբեր ուղղություններից հարձակվող զորքերի քանակը կազմել է. «Ընդամենը. 4 հետևակային, 3 հեծյալ գնդեր և ռոտմիստր Սուլթանովի քրդական 4-5 ջոկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիոնը: Սովորաբար ղարաբաղյան կռիվների ժամանակ ադրբեջանական գործող կանոնավոր զորքերի գնդերի անձնակազմը առավելագույնս համալրվում էր, և նրանց կազմում կարելի է հաշվել 8000 սվին և 2000 սուր»[78]:

Եթե հիմք ընդունենք այդ տվյալները, ապա ստացվում է, որ Արցախի վրա հարձակվող 4 հետևակային գնդերը իրենց կազմում ունեցել են 32.000, իսկ 3 հեծյալ գնդերը՝ 6000 զինվորները և այդ ամենին գումարած՝ ռոտմիստր Սուլթանովի քրդական 4-5 ջոկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիան:

ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած տեղեկագրում ներկայացված տվյալները միանշանակորեն ցույց են տալիս, որ եթե նույնիսկ Արցախի 30.000 զինված տղամարդիկ ամբողջությամբ մաս-

---

[76] Нагорныи Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 416:
[77] Տե՛ս նույն տեղում:
[78] Նույն տեղում, թ. 174:

նակցեին մարտական գործողություններին, ապա դարձյալ զուտ քանակական առումով զգալիորեն զիջել էին ազերի մարտական ուժերին:

Արցախում վաղաժամ բռնկված դեպքերի ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ ազերի բանակի ու քուրդ հրոսակախմբերի հարձակման հետևանքով Արցախի մարտական ուժերը կռիվների առաջին օրորին հայտնվել են ծանրագույն կացությունում:

Դեպքերի մասնակից Աբրամ Կիսիբեկյանը, որն այդ օրերին գտնվում էր Դիզակի մարտական ուժերի հրամանատար Յովակ Ստեփանյանի շտաբում, իր հուշերում գրում է, որ Արցախում ստեղծված դժվարին կացությունը հրամայաբար թելադրում էր ինչ-որ ելք փնտրել ու դուրս գալ այդ ճգնաժամային իրավիճակից: Այդ նպատակով պիտի տեղի ունենար խորհրդակցություն, հանկարծ «... շնչասպառ ու սոսկալի թրջված, ամբողջապես ցեխի մեջ, հոգնած ու բեզարած՝ ներս մտավ կենտրոնական շտաբի պատանի սուրհանդակը: Նա գալիս էր Սարուշենից: Նա, ծոցից հանելով մի ծրար, հանձնեց Ստեփանյանին, որը բանալով ծրարը՝ նախ կարդաց մտքում և ապա բարձր ձայնով: Նա խիստ հուզված էր և այլայլված. «Շուշվա հայկական մասը մոխրակույտերի է վերածված, ամբողջ քաղաքի հայկական մասը դեռ ծխում է. բնակչության մի մասը ազատված է, մի մասը՝ կոտորված, իսկ մի զգալի մասի վիճակն էլ դեռ անորոշության մեջ է: Ասկերանը՝ Դալի Ղազարի անմիջական մասնակցությամբ ու ղեկավարությամբ, շարունակում է պաշտպանվել, սակայն երկար շարունակել այս դրությունն անհնար է:

Ինչ գնով էլ ուզում է լինի, կապվեցեք Զանգեզուրի հետ և իրազեկ դարձրեք մեր դրությանը, հապաղումը կխորտակի բոլորիս: Աշխատեցեք փամփուշտ հասցնել մեզ »»[79]:

Ա. Միքայելյանի աջակցությունը վայելող Դալի Ղազարի ինքնագործունեության համար Արցախը կարող էր շատ թանկ վճարել:

Իր հուշագրությունում հաստատելով Աբրամ Կիսիբեկյանի վերոհիշյալ տեղեկությունը՝ Յ. Ստեփանյանը գրում է. «Ա. Միքայէլեանը օրական 3-4 անգամ սուրհանդակներ է ուղարկում ինձ մօտ և իր նամակներով ուղղակի աղաչում է ինձ փրկել Ղարաբաղը և իրեն:

-« Դու արիր աւելին, ո՛վ հերոս Յովակ. ի սէր մեր ընդհանուր գործի շարունակիր եռանդով և գնա Զանգեզուրից բեր այն ազատարար զօր-

---

[79] Կիսիբեկյան Ա., Յուշեր, հ. 1, Երևան, 2011, էջ 482:

քը...Խնձ Դալի Ղազարը թառել է Ասկերանի կիրճին և հայացքը յառել է դէ-պի քեզ: Ամբողջ Ղարաբաղի փրկութեան բանալին քո ձեռքին է... »[80]:

Այդ օրերին Արցախում կատարվող դեպքերի վերաբերյալ տարբեր թերթերում տև գտած անդրադարձներում նշվում են ոչ այնքան հավաստի տեղեկություններ, ըստ որոնց Արցախում ընթացող կռիվներին մասնակցում են նաև Դրոյի գլխավորած հայկական կանոնավոր զորամասերը: Վերոհիշյալ տեղեկագիրը, ժխտելով Արցախյան կռիվներին նրա մասնակցության փաստը, նշում է.«... նույնիսկ ադրբեջանական զորքերի կողմից ապրիլի 3-ին Ասկերանի գրավման ժամանակ Դրոն դեռևս գտնվում էր Երևանում»[81]:

Դժվար է միանշանակ պնդել, թե ինչպիսի՞ ճակատագիր էր սպասում արցախահայությանը, եթե Հայաստանի Հանրապետությունը օգնություն չցուցաբերեր Արցախին: Անհրաժեշտ էր ինչ-որ ելք գտնել, վճռական քայլեր ձեռնարկել, արմատական բեկում մտցնել ծավալվող մարտական գործողություններում:

Հ. Ստեփանյանը Սարուշենի կենտրոնական շտաբին գրում է պատասխանը և այնտեից եկած սուրհանդակին ճանապարհելուց հետո, գումարում է խորհրդակցություն: Ըստ նրա տեղեկացման՝ իրոք, ինչպես իրենց, այնպես էլ Արցախի մյուս շրջանները գտնվում են հուսահատական իրավիճակում: Նրա գնահատմամբ՝ եթե դեպքերն այդպես շարունակվեն, ապա Արցախը կենթարկվի սոսկալի ավերածության: Հիմք ունենալով Արցախում տիրող ճգնաժամային կացությունը՝ Հ. Ստեփանյանը գտնում է. «...մեզ մնում է լուծել միայն մի խնդիր՝ Զանգեզուրին իրազեկ դարձնել: Ահա այժմ թէ ինչ է պահանջվում մեզանից. ինչ գնով էլ ուզում է լինի, այս գիշեր մենք պետք է մարդ ուղարկենք Զանգեզուր: Լեռնային Ղարաբաղը կարող են ազատել անձնուրաց, քաջ, ճարպիկ և ճանապարհներին լավ ծանոթ մարդիկ»[82]:

Ո՞վ պետք է ուղևորվեր Զանգեզուր: Այդ պահին դա էր Հ. Ստեփանյանին և խորհրդակցության մասնակիցներին հետաքրքրող կարևորագույն հարցը: Արդյոք կգտնվեին արժանավոր քաջարի և տեանքին քաջածանոթ մարդիկ, որոնք հանձն կառնեին մեկնել Զանգեզուր ու այնտեից Արցախ հասցնել փրկարար օգնությունը: Խորհրդակցության մասնակիցների թվում է նաև

---

[80] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, զ. 3, էջ16:
[81] ՀԱԱ, ֆ. 120, ց. 1, գ. 563, թ. 173:
[82] Նույն տեղում, էջ 485:

Տումի գյուղի բնակիչ Թևան Ստեփանյանը[83], որը ոտքի կանգնելով՝ ասում է. «-Պարոն Ստեփանյան, ձեր ցանկացած մարդիկ մեզ մոտ կան, որոնք և՛

---

[83] Թևան Ստեփանյանը Արցախում տևի ունեցած բազմաթիվ կռիվներում իրեն դրսևորել է որպես լեգենդար հերոս:

Թևան Ստեփանյանը ծնվել է 1892-ին ԼՂ-ի Դիզակի(Հադրութ) շրջանի Տումի գյուղում: Ուսանել է Թիֆլիսի ռազմական դպրոցում, ապա ցարական բանակի կազմում մասնակցել առաջին աշխարհամարտին: Հոկտեմբերյան հեղաշրջման հետևանքով ռազմաճակատի քայքայումից հետո՝ 1918-ի գարնանը վերադառնում է Արցախ, հայրենի Տումի: Հադրութի շրջանում կազմում է մարտական խումբ, որը պաշտպանում էր Արցախի հարավային սահմանները ներկայիս Ֆիզուլիի կողմից պարբերաբար կրկնվող հարձակումներից: Թևանի գլխավորած հեծյալ ջոկատը կարևոր մասնակցություն է ունեցել 1918-ի հոկտեմբերի 18-ին Վարանդայի(Մարտունի) շրջանի Սմնա գյուղի մոտ տևի ունեցած հաղթական ճակատամարտում:

1920-ին ապրիլին Շուշվա հայկական կոտորածից հետո, երբ Դրոյի ղեկավարությամբ ՀՀ զինված ուժերը մուտք են գործում Արցախ, Թևանը նշանակվում է Դիզակի հրամանատար: Նույն թվականի ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումից և մայիսի 26-ին Դրոյի հեռանալուց հետո բոլշևիկները ներխուժում են Արցախ: Սկսվում են ձերբակալություններ, քաղաքական հետապնդումներ: Բոլշևիկ չեկիստները կալանավորում են Թևանին, բայց նրան հաջողվում է բանտից փախչել ու վերադառնալ Արցախ: Հաստատվելով հայրենի եզերքում, նա ծրագրում է՝ կազմակերպել արցախահայության ապստամբությունն ու հռչակել Արցախի անկախությունը: Այդ նպատակով նա 1920 թ. նոյեմբերին մեկնում է Զանգեզուր, հանդիպում Ռուբեն Նարինյանի ու Գ. Նժդեհի հետ, ու նրանց հետ մշակում Արցախի ազատագրման ծրագիրը: Վերադառնալով Արցախ, Թևանը ձեռք է բերում զենք ու զինամթերք և կազմակերպում է 800, ապա՝ 1800 մարտիկներից բաղկացած մարտական խումբ և բոլշևիկներից ազատագրում է Մեծ Թաղլար, Խծաբերդ, Դրախտիկ, Սուզ, Սարուշեն, Քեշիշքենդ, Ճարտար ու նաև ներկայիս Ստեփանակերտը և Շուշին կտրում Աղդամից: Խորհրդային զորամասերը փախչում են Ջեբրայիլի կողմերը: Ազատագրելով Դիզակի ու Վարանդայի շրջանները, ինչպես նաև Խաչենի որոշ գյուղեր՝ Թևանը Արցախը հայտարարում է Հայաստանի անբաժանելի մաս:

Հայաստանի փետրվարյան, ինչպես նաև Լենքորանի ու, Թալիշի ապստամբությունները ճնշելուց հետո Կարմիր բանակի զորամասերը անցնում են հարձակման և ներխուժում են նաև Արցախ: Թևանի սակավաթիվ ուժերը թեպետ հերոսաբար կռվում են, սակայն չեն կարող երկարատև դիմադրությու ցույց տալ հակառակորդի մեծաքանակ ուժերի հարձակումներին: Կարմիր բանակի զորամասերը պաշարում են հաղորդակցության բոլոր ուղիները: Անհավասար մարտերում արցախցիները նահանջում են: 1921 թ. ապրիլի 18-ին Թևանը 700 զինակիցների հետ կատաղի մարտերով հասնում է սյունեցիների բացած Ջաբուղի միջանցքին և անցնում Լեռնահայաստան, ավելի ուշ՝ Պարսկաստան:

1941-ին Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Միրջաֆար Բաղիրովը Իրանում խորհրդային հետախուզության աշխատակից էդուարդ Մարտիրոսովին հանձնարարում է գտնել ու ձերբակալել Թևանին: Մտավախություն կար, որ նա կարող է վերադառնալ Արցախ ու հակախորհրդային գործունեություն ծավալել:

քաջ են, և՛ ճարպիկ ու ճանապարհներին լավ ծանոթ, եթե թույլ տաք, իսկույն կկանչեմ նրանց:

Ստեփանյանը, մի տեսակ զարմացած և կարծես թեթևություն զգալով, հարցրեց.

-Ովքե՞ր են դրանք:

-Հարար գյուղացի Բախշի Պողոսյանը և Խոծաբերդ գյուղացի Մանգի Թամրազյանը...»[84]:

Այդ ժամանակ Արցախ- Զանգեզուրի կապը իրականացվում էր Խոծաբերդ-Հարար-Կոռնիձոր գծով, հիմնականում սուրհանդակների միջոցով, որոնք շատ լավ ծանոթ էին ճանապարհներին, արահետներին, զանազան անցքերին ու թաքստոցներին: Գլխավորապես հենց սուրհանդակների անմիջական մասնակցությամբ ու առաջնորդությամբ է կատարվել Զանգեզուրից զենք ու զինամթերքի փոխադրությունը Արցախ[85]:

Հաջորդ օրը՝ երեկոյան ժամը 6-ին, սուրհանդակները վերադառնում են ռազմակայան և Հ. Ստեփանյանին հանձնում մի ծրար, որտև գրված էր. «Հայկական զորքը գրավել է Հարարը, վաղ առավոտյան 200 ձի ու -

---

Թևանն այդ տարիներին Պարսկաստանում աշխատել է որպես ճանապարհաշինարար: Մարտիրոսովն ու մի քանի չեկիստ, որոնցից մեկը՝ արցախցի, 1941-ի հոկտեմբերի 25-ին, համաձայն նախապես մտածված ծրագրի, մեքենայով կանգ են առնում Թևանի բրիգադի մոտ, բացում իբր խափանված մեքենայի շարժիչի խցի կափարիչը, և արցախցու ընդգծված բարբառով բարձրաձայնում՝ ճանապարհին մնալու, շարժիչից գլուխ չհանելու մասին: Թևանը, լսելով հայրենակիցների ձայնը, մոտենում է և փորձում օգնել: Ու երբ կռանում է շարժիչը նայելու, չեկիստ, հայրենակիցները ոլորում են ձեռքերը, մտցնում մեքենա, ապա գնացքով տանում են Բաքու: Կանգառներից մեկում գնացքը վերահսկող չեկիստները բացում են խցիկի դուռն ու տեսնում, որ այն դատարկ է: Պարզվում է, որ անգամ ոտքերն ու ձեռքերը կապված վիճակում Թևանը կարողացել է ատամներով պոկել հատակի տախտակներն ու իրեն նետել գնացքից: Չեկիստները որոնում և գտնում են ուշակորույս վիճակում գտնվող Թևանին:

Ինչպե՞ս է դասավորվել նրա ճակատագիրը. մինչ օրս այնքան էլ պարզ չէ: Հայաստանի Ազգային անվտանգության ծառայությունը պաշտոնական նամակով դիմել է Ռուսաստանի Անվտանգության դաշնային ծառայությանը՝ պարզելու նրա ճակատագիրը: Հարցման պատասխանում նշված է, որ Թևան Ստեփանյանի մասին 1942-ի սեպտեմբերի 16-ին, ՌԴԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 58-2, 58-6, 58-8 հոդվածներով կայացվել է գնդակահարության դատավճիռ:

[84] Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 482:

[85] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 483:

ջորի պետք է լինեն Յարարում՝ Զանգեզուրից ռազմամթերք տեղափոխելու համար»[86]:

Բախշի Պողոսյանի պատմածից պարզվում է, որ երբ իրենք առավոտյան հասել են Յազարու գետը, հանդիպել են սահմանապահ հայ զինվորներին, որոնք իրենց ստուգել են, ապա տարել ընդհանուր հրամանատարի մոտ: Սուրհանդակները հրամանատարին հանձնել են իրենց մոտ գտնվող նամակը և նրա կարգադրությամբ փորձել են փոքր-ինչ հանգստանալ, բայց ապարդյուն: Այդ պահին Յազարա-Յարար ուղղությամբ սկսել են գործել թուրքական թնդանոթները: Դեպի Արցախ ուղևորվող հայկական զորամասերի դեմ կանգնած էր ադրբեջանական կանոնավոր բանակը, որը, դիրքավորվելով Սաֆյան և Ղուրթճիլար թուրքական գյուղերի արանքում գտնվող խոր ու նև ձորակում՝ թնդանոթներից կրակ էր տևում հայկական Կոռնիձոր գյուղի վրա:

Սուրհանդակների հավաստմամբ՝ «Մոտ մեկ ժամ տևող թնդանոթամարտից հետո հայտնաբերելով պատսպարված թշնամուն և ոչնչացնելով նրա հրետանին՝ դադարեց դիմադրությունը, որից հետո հայկական բանակը 2-3 ժամվա ընթացքում հասավ Յարարի արևմտյան սահմանին: Մեր սահմանապահները՝ Յարարի արևելյան սահմանակից սարից, իսկ Զանգեզուրից հասած բանակը՝ Յարարի արևմուտքից գրոհելով գրավեցին Յարարը»[87]:

Ճանապարհը դեպի Արցախ բաց էր: Յ. Ստեփանյանի կարգադրությամբ հայկական գյուղերը իսկույն հավաքում են պահանջված 200 ձին ու ջորին և հաջորդ առավոտյան ուղարկում Խոծաբերդ, ապա Կոռնիձոր, որտեղ գտնվում էին զինապահեստները:

Իրենց հետ Զանգեզուր տարած 200 ձին ու ջորիները բարձելով զենք ու զինամթերքով՝ արցախցիների քարավանը Կոռնիձոր-Յարար- Խոծաբերդ գծով վերադառնում է Արցախ, իսկ հայկական զորքը Արցախ է հասնելու փոքր-ինչ ավելի ուշ:

Յ. Ստեփանյանի տեղեկացմամբ՝ «Մարտի 28-ին վերջապես գետն անցան հայկական զորքերը և ես մարտի 29-ին 300 հոգով հանդիպեցի գնդապետ Թարիվերտեանին, տվի զեկուցում, ապա խնդրեցի առանց

---

[86] Նույն տեղում, էջ 490:
[87] Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 490:

յետաձգելու հասնել օգնութեան Ասկերանին, որ քանիցս հերոսաբար յէտ է մղել թշնամու գրոհները»[88]:

Այդ գործողությունների մասնակից Ա. Կիսիբեկյանի նկարագրությամբ՝ «Մեր քարավանը 1 կմ-ից ավելի էր ձգված: Առջևից գնում էին հարյուրյակ հեծյալներ, նրանց հետևում էր հետևակ զորքը՝ թվով 400 հոգի: Զորքի հետևից գնում էին ջորիներն իրենց ծանր քարավանը՝ բարձած ռազմամթերքով: Սրանց հետևում էին ևս երկու հարյուրյակ հետևակ զինվոր, իսկ բոլորի վերջը՝ հետևում էր մի հարյուրյակ հեծյալներ: Այսպիսով մեզ հետ գալիս էր 200 հեծյալ և 800 հետևակ:

Մենք մեզ հետ բերում էինք Ղարաբաղ 2 թնդանոթ, 600 ռումբ, քսան չորս գնդացիր և մոտ միլիոն ու կես փամփուշտ...»[89]:

Զենք ու զինամթերքով բեռնված քարավանը գնդապետ Թարվերդյանի գլխավորած առաջապահ զորամասի պաշտպանությամբ անկորուստ հասնում է Դիզակի գավառի (ներկայիս Հադրութ շրջանը մինչև Արաքս գետ) Մեծ Թաղլար, ապա Ներքին Թաղավար գյուղը և այնտեից ուղևորվում Վարանդայի շրջանի (ներկայիս Մարտունի) Սարուշեն գյուղը, որտև գտնվում էր Արցախի ինքնապաշտպանության կենտրոնական շտաբը:

«Այսպիսով,-գրում է Ա. Կիսիբեկյանը,- 1920 թ. ապրիլի սկզբներին համառ պայքարով, սոսկալի տանջանքներով ու զրկանքներով, աննկարագրելի ու գերմարդկային զոհաբերություններով Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը կապվեց իր մայր երկրի հետ, և այսպիսով կատարվեց նրա իղձը»[90]:

Ճիշտ է, Հայաստանի կողմից Արցախին տրամադրված զինական օգնությունը շատ կարևոր էր, սակայն մարտադաշտում տիրող իրավիճակը դեռևս բարդ էր ու անորոշ:

Արցախի մարտական ուժերի դիմադրությունը ընկճելու և մարզը մեկընդմիշտ նվաճելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունները կենտրոնացնում են իրենց զինական ուժերը և գրոհներ ձեռնարկում հետևյալ երեք ուղղությամբ. «...1. Ասկերան-Շուշի խճուղի, 2. Խաչենի Վանք գյուղի ուղղությամբ դեպի Աղդամ, 3. դեպի Ղարաչինար, Էրքեջ և Գյուլիստանի շրջանները»[91]:

---

[88] ՀՅԴ ԿԱ, թծ.1649, գ. 3, էջ 16բ:
[89] Կիսիբեկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 496:
[90] Նույն տեղում, էջ 500:
[91] Նույն տեղում:

Գերմարդկային ջանքերի գնով արցախցիները դիմադրում և մի շարք կռիվներում հաղթանակներ էին տանում ազերի կանոնավոր զորագնդերի դեմ, սակայն իրավիճակը շարունակում էր մնալ չափազանց դժվար ու անորոշ: Առանձնապես դժվարին կացություն է ստեղծվում Ասկերանի ճակատում:

Մարտի 27, 28, 29-ին և ապրիլի 1-ին Ադրբեջանի բանակի զորամասերը մահմեդական հրոսակախմբերի աջակցությամբ բազմիցս հարձակումներ են ձեռնարկում Ասկերանի ինքնապաշտպանական ուժերի դիրքերին, բայց չեն կարողանում ընկճել քաջաբար դիմակայող արցախցի մարտիկների դիմադրությունը:

Ասկերանի ճակատի մարտիկներն անկոտրում պաշտպանությամբ հետ մղելով հակառակորդի բազմիցս կրկնվող հարձակումները՝ ժամ առ ժամ սպասում են Զանգեզուրի մարտական ուժերի ժամանմանը:

Արցախում տիրող իրավիճակի ու արցախահայության ինքնապաշտպանական ուժերի մղած կռիվների մանրամասները քննարկվել են, ինչպես արդեն նշվել է, 1922 թ. հունիսին Զանգեզուրի և Արցախի ՀՅԴ գործիչների մասնակցությամբ Թավրիզում կայացած ժողովի 15 նիստերում: Խորհրդաժողովի նախագահ Գերասիմ Բալայանի և քարտուղար Զախար Յոլյանի ստորագրությամբ կազմվել է զեկուցագիր-տեղեկագիր, որը ներկայացվել է ՀՅԴ բյուրոյին[92]:

Ներկայացնելով Արցախում և մասնավորապես Ասկերանի ճակատում տիրող կացությունը՝ զեկուցագրում նշվում է. «...Ասկերանի վրայ տեղի ունեցած յարձակումը թէև յետ է մղւում թշնամու համար մեծ կորուստներով, բայց առիթ տալիս Դալի-Ղազարին պահանջելու Ա. Միքայէլեանից, բերել տալ Զանգեզուրից շտապ կերպով հայկական զօրքեր, առանց որոնց հնարաւոր չէ Ասկերանի պաշտպանութիւնը:

Ա. Միքայէլեանը, նոր ըմբռնելով թէ ինչ փորձանք է բերել Ղարաբաղի գլխին, թէ առանց դրսի զգալի օգնութեան, կարճ ժամանակամիջոցում, ամբողջ Ղարաբաղը պիտի աւերւի, գրաւոր, օրը երկու-երեք անգամ անդադար սուրհանդակ ուղարկելով Դիզակի հրամանատար Յ. Ստեփանեանի մօտ, աշխատում է՝ ինչ գնով ուզում է լինի, կապ հաստատել

[92] Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, էջ 34:

Զանգեզուրի հետ և բացատրել, որ եթէ մի երկու օր էլ նոքա ուշանան, Ղարաբաղը դատապարտւած է կործանման »[93]:

Հովակ Ստեփանյանը Դիզակի (ներկայիս Հադրութի շրջան) մարտական ուժերի հրամանատարն էր: Նրա հրամանատարությամբ գործող Դիզակի ինքնապաշտպանական ուժերը իրենց քաջաբար էին դրսևորել կռիվներում և բազմիցս հետ մղելով հակառակորդի հարձակումները՝ թույլ չէին տվել ազերի զորքերին՝ ներխուժել Դիզակի տարածք:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմանը՝ «Մարտի 23-ից մինչև 27-ը 1920 թւի, Դիզակի ճակատում իմ անմիջական հրամանատարութեամբ և Սասունցի Մանուկի օգնութեամբ տևի են ունենում յանդուգն ու անհաւասար կռիւներ: Ինձ յաջողւում է մարտի 24-ին մտնել Մուսուրմանլար, գրաւել երկու թնդանօթ, 120 հրանօթ (նկատի ունի թնդանոթի արկեր-Հ.Գ.), 25 հազար փամփուշտ և ամբողջ կայազորի (գարնիզոն) շտաբն իր բոլոր պարագաներով...»:

Թեպետ մարտի վերջին օրերին և ապրիլի 1-ին տևի ունեցած կռիվներում Դալի Ղազարի հրամանատարությամբ մարտնչող Ասկերանի մարտական ուժերը կարողացել էին հետ մղել հակառակորդի բազմիցս ձեռնարկած հարձակումները, սակայն այդ ճակատում տիրող իրավիճակը մարտական ուժերի բացարձական անհավասարության պատճառով գնալով ավելի ու ավելի էր դառնում չափազանց ծանր ու տագնապալի:

Ապրիլի 3-ին ազերի 8-10.000 թվակազմ ունեցող մեծաքանակ զորքը և 6.000 զինյալներից բաղկացած հրոսակախմբերը 8 թնդանոթներից ու բազմաթիվ գնդացիրներից տևացող կրակի աջակցությամբ վճռական գրոհ են ձեռնարկում Ասկերանի պաշտպան- ների դիրքերին: Կռիվը տևում է ընդամենը երկու ժամ: Ասկերանի ինքնապաշտպանական ուժերը, սպառելով զինամթերքը, հարկադրված լքում են դիրքերն ու նահանջում: Զոհվում է Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը[94]:

Արցախում տևի ունեցած մարտական գործողությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ բախտորոշ իրավիճակում ավելի քան անհասկանալի ու տարօրինակ է գնդապետ Ա. Թարվերդյանի կիրառած մարտավարությունը:

---

[93] Նույն տևում, էջ 34:
[94] Տե՛ս նույն տևում, գ. 1, էջ 37:

Ըստ Խ. Մելքումյանի՝ ապրիլի 2-ին գնդապետ Ա. Թարվերդյանը, որի գործողություններն առավելապես աչքի են ընկել անվճռականությամբ ու դանդաղկոտությամբ, ապրիլի 2-ին Ասկերանի ճակատ է ուղարկել ընդամենը մեկ հեծյալ հարյուրյակ, այն էլ՝ ուշացած[95]:

Ա. Կիսիբեկյանը իր հուշերում նույնպես ընդգծում է, որ գնդապետ Թարվերդյանի կիրառած մարտավարությունում նկատվում էին թերացում ու անվճռականություն: Արցախում, հատկապես Ասկերանի տևամասում ծավալվող դեպքերը հրամայաբար պահանջում էին, որ Արցախ հասած մարտական ողջ ուժերն անհապաղ շտապեին մարտադաշտ և օգնության հասնեին ծանրագույն իրավիճակում հայտնված Ասկերանի պաշտպաններին: Գնդապետ Թարվերդյանը պարտավոր էր գործել հենց այդ մարտավարությամբ, բայց դրա փոխարեն, ըստ Կիսիբեկյանի, Սարուշենից ընդամենը չորս գնդացիր է ուղարկել Ասկերանին օգնության: Իսկ հաջորդ օրը, երբ թնդանոթները հասնում են Հարավ գյուղը, ազերի հեծյալ գունդը հաղթահարում է Ասկերանի պաշտպանների դիմադրությունն ու ներխուժում բերդ:

Հենց այդ ժամանակ զոհվում է Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը[96]:

Կիսիբեկյանի պնդմամբ՝ «...եթէ Թարվերդյանի փոխարեն աշխարհագրական դիրքին ծանոթ մի այլ զինվորական լիներ նա խճուղին, որտեղով անցնում էր ադրբեջանական զորքը, իր կրակի տակ առնելով, թույլ չէր տա ազատ կերպով ներխուժելու թշնամուն»[97]:

Դեպքերի թելադրանքով նույն ճակատի հրամանատարությունը ստանձնած գնդապետ Ջ. Մեսյանը՝ ստեղծված ծանրագույն կացությունը շտկելու նպատակով, հաջորդ օրը դիմում է հանդուգն ու վճռական քայլի:

Արսեն Միքայելյանի վկայությամբ, Մեսյանը, դիմելով զինվորներին ասում է. «Ես, իմ մաուզեր ատրճանակիս մէջ ունիմ միայն 8 փամփուշտ: Կա՞ն ձեր մէջ տղաներ մի քանի փամփուշտներով, որոնք կամենում են մեռնել ինձ հետ:

- Մենք բոլորս պատրաստ ենք, - պատասխանում են:

- Հետևեցէք ինձ, ուրեմն:

---

[95] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 4, էջ 36:

[96] Տե՛ս Կիսիբեկյան Ա, նշվ. աշխ., էջ 500:

[97] Նույն տեղում, էջ 500:

Եվ նրանք՝ այդ կտրիճները, գիշերուայ մթութեան մէջ առաջ են շարժւում և հասնում Սզնէքի բարձունքներին վրայ պառկած զինուորների դիրքերին: Գաղտագողի կերպով նրանք մօտենում են թշնամուն, թուով մի քանի հարիւր, և «ուռաներով»,- «Դրօն եկել է», «հայկական զօրքը հասել է» աղաղակներով յարձակւում են նրանց վրայ, ջարդում նրանց և խլում բաւականաչափ փամփուշտներ և մէկ գնդացիր:Գիշերային և յուսահատական այդ յարձակումը անակնկալի է բերում թշնամուն, որ նահանջում է դէպի Խճուղին և դէպի Շուշի»[98]:

Թեպետ Ասկերանի ուղղությամբ գնդապետ Զ. Մեսյանի գլխավորած զորաջոկատին հաջողվում է փախուստի մատնել և դուրս պրծնել շրջապատումից, այնուամենայնիվ, ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունը կարողանում է լրացուցիչ մարտական ուժեր նետել մարտադաշտ և ապրիլի 3-ին գրավել Ասկերանը:

Ապրիլի 7-ին ազերը հարձակման են անցնում նաև Շուշի հենակետից և գրավելով մի քանի հայկական գյուղեր՝ ապրիլի 12-ին հասնում մինչև Քեշիշքենդ և Սխնախ: Հայկական մարտական ուժերը համառ պաշտպանությամբ կարողանում են կասեցնել հակառակորդի հարձակումը: Այս անգամ դարձյալ իր վճռորոշ խոսքն է ասել նախորդ կռիվներում աչքի ընկած գնդապետ Մեսյանը: Շնորհիվ նրա կազմակերպած հուժկու հակահարվածի՝ ադրբեջանական զորքերը, մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ ու վիրավորներ, դիմում են փախուստի:

ՀՅԴ բյուրոյին ներկայացրած վերոհիշյալ զեկուցագիրը՝ ներկայացնելով նաև Ասկերանի ճակատում և մասնավորապես գնդապետ Մեսյանի գլխավորությամբ տևի ունեցած ունեցած վերոհիշյալ մարտերը՝ նշում է. «...գնդապետ Զ. Մեսեանի մի փոքր յարձակումը թշնամու վրայ բաւական եւաւ, թշնամուն յետ մղել մինչև Շուշու պարիսպների տակ...»[99]:

Ազերի զինական ուժերը թեև չեն կարողանում գրավել Խաչենի շրջանն ամբողջությամբ, սակայն հասցնում են քանդել և ավարառության ենթարկել Ասկերանից մինչև Աղդամ ձգվող տարածքում գտնվող մի շարք հայկական բնակավայրեր:

Պատկերը ավելի ողբերգական է նաև Գյուլիստանի շրջանում:

---

[98] «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 123:

[99] ՀՅԴ ԿԱ, թճ. 1649, գ. 1, էջ 38:

Համաձայն Հայաստանի զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած վերոհիշյալ տնեկագրի, «... բոլոր հայկական գյուղերը, ներառյալ Ազատը արևմուտքում և Գյուլիստանը հարավում, հիմնավորապես ավերված են, իսկ բնակչությունը կոտորածից հաջողվել է փրկվել անտառներում ու սարերում պատսպարվելու շնորհիվ...»[100]:

Ասկերանի անկումից 2-3 օր անց Ադրբեջանի զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մեհմենդարովը Սարուշեն է ուղարկում բանագնացների՝ Քրիստափոր Փիրիջանյանին և եղիշե քահանա Թարխանյանին ու նրանց միջոցով հայկական կողմին ներկայացնում անձնատուր լինելու վերջնագիր: Չնայած Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը գտնվում էին ծանրագույն իրավիճակում, սակայն մերժում են իրենց ներկայացված վերջնագիրն ու շարունակում են պայքարը: Մերժումը ստանալուց հետո թուրքական կողմն ավելի է ուժեղացնում գրոհները: Վերջանում էին հայ մարտիկների փամփուշտները: Երկուստեք հիմնականում գործել է հրետանին: Ազերի հրամանատարությունը թնդանոթները տեղադրում է Շուշիի և Խանքենդի բարձունքներում ու կրակ տեսւմ հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիրքերին: Հայկական կողմից գործել է ընդամենը երկու թնդանոթ: Զինամթերք ձեռք բերելու ու կռիվը շարունակելու նպատակով Արցախի քաջարի մարտիկները հարկադրված գիշերով հարձակվում էին հակառակորդի զինվորների վրա և դիմելով սվինամարտի՝ փախուստի էին մատնում նրանց և նրացից վերցրած ռազմամթերքով ցերեկը շարունակում համառորեն ու աննահանջ մարտնչել[101]:

Այսուհանդերձ, Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի վիճակը գնալով ավելի սպառնալի է դառնում: Չնայած գիշերային հարձակումների շնորհիվ կարողացել են հակառակորդից բռնագրավել զինամթերք, սակայն դա բավարար չէր հուսալիորեն պաշտպանելու դիրքերը: Նրանց դիրքերն ավելի է թուլացնում գնդապետ Թարվերդյանի կատարած անսպասելի ու անհասկանալի վճիռը: Ճակատում տիրող իրավիճակը հրամայաբար թելադրում էր, որ նա իր զորախմբով Արցախի մարտական ուժերի համագործակցությամբ շարունակեր աննահանջ պաշտպանել դիրքերը մինչև օգնական ուժերի տեղ հասնելը: Դրա փոխարեն գնդապետը կատարում է ճիշտ հակառակը: Նա թնդանոթները բարձել է տալիս ջորի-

[100] ՀԱԱ, ֆ. 120, ց. 1, գ. 563, թ. 173:
[101] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 501:

ների վրա ու առաջնորդելով իր հրամանատարությամբ գործող զորքը՝ փորձում է թողնել Արցախի տարածքն ու անցնել Զանգեզուր: Զորքի անակնկալ հեռանալը խուճապ է առաջացնում, և բնակիչներից շատերը, հետևելով հեռացող զինվորներին, բռնում են գաղթի ճանապարհը:

Այն պահին, երբ գնդապետ Թարվերդյանը թնդանոթներով ու զորքով հասնում է Արցախի սահմանագլուխը, մի խումբ զինակիցներով նրա առաջ դուրս է գալիս Թևանն ու ասում. «Ղարաբաղը չի գաղթելու, Ղարաբաղի ժողովուրդը թուրքի առաջ չի փախչի, նա ավելի շուտ պատվով կմեռնի: Դուք եթե ցանկանում եք մեզ հետ միասին կռվել, հետ դառեք, իսկ եթե չէ, մենք ձեզ չենք ստիպում, կարող եք գնալ, միայն թողեք ձեր զենքերն ու թնդանոթները

...Թարվերդյանը ստիպված եավ վերադառնալ»[102]:

Ճիշտ է, գնդապետ Թարվերդյանը իր զորախմբով մնում է Արցախում, սակայն առանց լուրջ օգնության չափազանց դժվար կլիներ դիմակայել ազերի զորքերի անընդմեջ շարունակվող հարձակումներին:

Մի քանի օր հետո՝ ապրիլի 15-ին, Դրոն իր զորամասով հասնում է Արցախ: Նրա զորամասի կազմում էին իր վաղեմի մարտական ընկերներ Գարեգին Նժդեհը՝ Ղափանի զորախմբով և Բաշգառնեցի Մարտիրոսն ու գնդապետ Կուռո Թարխանյանը: Զորամասի շտաբի պետն էր գնդապետ Միրիմանյանը:

Զանգեզուր-Արցախի կապն ու հաղորդակցության ուղիների պահպանությունը հանձնարարվում է Յապոնին:

Հասնելով Զանգեզուր, Դրոն մինչ Արցախ մեկնելը, նախ հետաքրքրվում ու ծանոթանում է իր բացակայության օրերին Զանգեզուրում, ինչպես նաև Արցախում տեղի ունեցած իրադարձություններին ու այնտև տիրող կացությանը:

ՀՅԴ պառլամենտական ֆրակցիային Արսեն Միքայելյանի ներկայացրած զեկուցագրից պարզվում է, որ Դրոն ծանոթ լինելով Զանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերին, միաժամանակ հետաքրքրվում ու լավագույնս տեղեկանում է գեներալ Ղազարյանի և Ս. Մելիք-Յոլչյանի գործունեությանը, որոնք օգտվելով իր բացակայությունից, խիստ թերի էին նախապատրաստել արցախահայության ապստամբությունը կազմակերպելու գործողությունները, ինչպես նաև աննպատակ ու ավելորդ տեղը գործածել այն

[102] Նույն տեղում, էջ 502:

200.000 փամփուշտը, որը Զանգեզուր էր տեղափոխվել ու պահվում էր բացառապես Արցախի համար[103]:

Ա. Միքայելյանի հավաստմամբ՝ Դրոն «...իր անձնական պատասխանատւութեամբ ձերբակալեց և հսկողութեան տակ Երևան ուղարկեց գեներալ Ղազարեանին-դէպք մը, որ կապուած է նաև Ղարաբաղի դէպքերի հետ»[104]:

Հարկ է նշել, որ մինչ այդ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Արցախի հարցի վերջնական լուծման ուղղությամբ, ելնելով հանրապետության աշխարհաքաղաքական, տնտեսական աղետալի, ոչ այնքան կայուն իրավիճակից, դեռևս չէր կարողացել ձեռնարկել որևէ վճռական քայլ: Սակայն գիտակցելով Արցախի հարցի լուծման կարևորությունը՝ դեռևս 1919 թ. սկզբներին փոխգնդապետ Շահնազարովի գլխավորությամբ ստեղծել էր Արցախի զորախումբ, կամ ինչպես գեներալ Մովսես Սիլիկյանն է անվանում՝ գումակ[105]:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի որոշմամբ՝ որպես օգնություն Արցախին հատկացվում է 8 մլն ռուբլի: Այդ գումարից 1,5 մլն. տրամադրում են Արցախի զորախմբին, որը կազմված էր մեկ գումարտակից, 54 հեծյալներից և 2 լեռնային հրանոթից[106]:

Արցախյան զորախումբն իր սկզբնավորման առաջին իսկ շրջանում ենթարկվել է դաժան փորձությունների: Զորախմբի հիմնական խնդիրը սկզբնական շրջանում Արցախ և Զանգեզուր անհրաժեշտ բեռներ տեղափոխելն էր:

1919 թ. գարնանը այդ գումակը կամ զորախումբը, թվով 200 հոգի, ստանում է առաջին հանձնարարությունը. «Նախատեսված էր,-գրում է գեներալ Սիլիկյանը,-որ զորախումբը Դիլիջանից Սեմյոնովկայի լեռնանցքով, Չիբուխլու և Ելենովկա գյուղերով պետք է հասներ Նոր-Բայազետ:Զորախումբը պետք է Զանգեզուր և Արցախ հասցներ զենք, զինամթերք, հանդերձանք և պարեն: Այդ գումակը պետք է անցներ թաթարներով բնակեցված բնակավայրերով (Սևանի ափին ևել են 4 գյուղեր):Թաթարները հարձակվել են գումակի վրա և պահակախմբի անդամներին փախցնելով՝ թալանել ու տարել են զենքը, զինամթերքն ու պարենը: Զախջախված գումա-

---

[103] Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թճ. 1649, գ. 2, էջ 5:
[104] Նույն տեղում:
[105] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 17-23:
[106] ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, թ. 132:

կի մնացորդները հասել են Նոր-Բայազետ, որտև որոշ ժամանակ մնալուց հետո վերակազմավորվել են:

... Այս գումակը կազմավորվել և ուղարկվել է ինչ-որ մեկի կարգադրությամբ, առանց իմ համաձայնության և իմ շտաբի իմացության և մասնակցության»[107]:

Այս անկազմակերպ և արդյունքում ողբերգական դեպքերից հետո Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները՝ իրենց ուշադրության դաշտից չհեռացնելով Արցախյան զորախմբի կազմավորման հարցը, ավելի մեծ վճռականություն են դրսևորում այդ խնդրի իրագործման ուղղությամբ: Հայոց Խորհրդարանի զինվորական խմբակցության պահանջով Արցախ ուղարկելու նպատակով, ՀՀ զինվորական նախարարության և անձամբ գեներալ Մ. Սիլիկյանի որոշմամբ, կազմավորվում է նոր զորախումբ գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանի գլխավորությամբ:

«Մնալով Նոր-Բայազետում, -շարունակում է գեներալ Մ. Սիլիկյանը, - 2-3 ամիս Դանիել Բեկ Փիրումովը չի կարողացել կազմավորել զորախումբը և հարկադրված հետ է վերադարձել: Այդ ամենից հետո զորախումբը կազմավորվել է Դրոյի գլխավորությամբ... Զորախումբը բաղկացած էր 4 վաշտերից, հեծյալ զորաջոկատ Թարխանովի հրամանատարությամբ և կապիտան Խաչիկյանի լեռնային մարտկոցը:

1919 թ. դեկտեմբերին կամ 1920 թ. հունվարին նա Նոր-Բայազետից անցնում է Ղարանլուխ, Սելիմի լեռնանցքով Քեշիշ-Քենդ, Ղուշչի, Բեյյակ, Բազարչայ և հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ ուղևորվում է Գորիս, իսկ այնտեղից Արցախ»[108]:

Արցախի կամ Շուշվա գնդի մասին փոքր-ինչ այլ տեղեկություն է հաղորդում այդ նույն գնդի 1-ին գումարտակի հրամանատար, վերոհիշյալ Հովակ Ստեփանյանը[109]:

Համաձայն նրա վկայության՝ Շուշիի գունդը Արցախ պիտի մեկներ, նշանավոր պատմաբան, գրող Լեոյի (Առաքել Բաբախանյան) խորհրդով գծագրված երթուղիներով, որոնք գործել էին նախկինում:

Լեոյի խորհրդով «...Շուշվա գունդը պէտք է մտնէր Արցախ՝ Մելիքների գնացած ճանապարհով, այսինքն՝ Սևանայ լճի ափերով, Բայազէտ-Բասարգեչար խճուղիով, անցնելով Տաք ջրի մօտով, Զօդի լեռնանցքի փէշե-

[107] Նույն տեղում:
[108] Նույն տեղում:
[109] Տես «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 1, 2, 1935,թիւ 3, 4, 5, 6, 7:

րով ուղիղ Թարթառի հովիտը, ուր գտնվում են Չափար, Վանք և Հաթերք գիւղերը, Խօթայ, ապա հռչակաւոր Գանձասար վանքերը...»[110]:

Ղարաքիլիսայից իրենց շարքերը համալրելով ևս 100-150 մարդկանցով՝ գունդը, առաջ շարժվելով, հասնում է Սևան և փորձում լճի ափերով մարտի 9-ին ուղևորվել Նոր Բայազետ[111]:

Ըստ Հ. Ստեփանյանի. «Այդ օրը կարողացանք մէկէն փոխադրել 40 ֆուրգոն ռազմամթերք, խոհանոցները և 400 զինուոր: Կային և մօտ հարիւր հոգի տուն գնացող զինուորներ, որոնք մերոնց հետ խառն էին»[112]:

Ծովափնյա թուրքական գյուղերի տարածքով անցնելու ժամանակ արցախցի մի քանի զինվորներ կրակ են բացում ջրում լողացող բադերի վրա: Պարզվում է, որ դրանցից մի քանիսին արդեն խփել էին թուրքերը, որոնք տեսնելով ֆուրգոնները՝ հարձակվում են գնդի վրա:

«Թիւրք գիւղացիները,-գրում է Հ. Ստեփանյանը,-մանաւանդ Հաջի Մուխանցիք, կրակ են բաց անում իրենց քարքարոտ ամուր դիրքերից, սպանում են ճանապարհով խաղաղ անցնող մի քանի տասնեակ զինուորների և փորձում խլել ֆուրգոնների միջի ռազմամթերքը, սակայն դա չի հաջողւում»:

Ըստ գեներալ Սիլիկյանի պնդման, թուրքերին հաջողվել է փախցնել պահակախմբի անդամներին և թալանել ու տանել զենքը, զինամթերքն ու պարենը:

Այդ դեպքերի մասնակից, արդեն բազմիցս հիշատակված Հ. Ստեփանյանի վկայությամբ՝ «Մերոնք ուժև դիմադրելով յետ են նահանջում և ֆուրգոնները հասցնում Ելենովկա»[113]:

Այդ դեպքերի մեկ այլ մասնակիցի՝ Զանգեզուրի ռազմական ուժերի նախկին հրամանատար գնդապետ Խաչատուր Մալինցյանի* տեղեկացմամբ՝ «Մարտ ամսում 1918 թ. Սևան կղզիի ափին Գատժի Մուխան թրքական գիւղում, գնտի փոխադրութեան միջոցին թուրքերը յարձակւում են մեր զինւորների վրան. 14 հոկի սպանում, 22 հոկի վիրաւորում, 7 սայլ փամփուշտ և այլ իրեր թալանում»[114]:

---

[110] «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 2, էջ 83:
[111] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:
[112] ՀԱԱ, Ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, , թ. 132:
[113] «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 2, էջ 89:
[114] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 160, գ. 59, էջ 2:

*Գնդապետ Խաչատուր Մակինցյանը Փարիզում հանգրվանած Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության նախագահին

Ի տարբերություն գեներալ Մ. Սիլիկյանի ու Հ. Ստեփանյանի, Խ. Մալիցյանը նշում է, որ այդ դեպքից հետո, իրենք կարողացել են Ծաղկածորի գյուղի կամավորներից կազմակերպել մարտական խմբեր և 1918 թ. մարտ ամսին հարձակվելով թուրքական գյուղերի վրա՝ գրավել են թուրքաբնակ Բնլու, Էփինտիկինտ, Գատժի Մուխան, Աղչիբիր ու Հայրվանք գյուղերը[115]:

Շուշիի գնդի հետ պատահած դեպքերը ցույց տվեցին, որ դեպի Արցախ տանող Լեռյի մատնանշած մելիքների պատմական ճանապարհը, այն է՝ Ձոդ-Գանձասար, Սելիմի լեռնանցքով դեպի Դարալագյազ, ապա Սիսիան, Զանգեզուր, Արցախ, այլևս հարմար ու ապահով չէր, հարկավոր էր ընտրել ավելի բանուկ երթուղի:

Տևի ունեցած դեպքերը ցույց են տալիս, որ մինչ այդ շատ թույլ է գործել, կամ գրեթե չի գործել Երևան-Զանգեզուր-Արցախ կապը:Զանգեզուր-Արցախ վերոհիշյալ կապը խափանվել ու չէր գործում մինչ այդ տևի ունեցած մեկ այլ դեպքի հարկադրմամբ:

Գերասիմ Բալայանի և Զախար Յոլյանի ստորագրությամբ գրված «Ղարաբաղի դէպքերի պատմութիւն» խորագիրը կրող տեղեկագրի տեղեկացմամբ՝ Բաքվի անկումից հետո (1918 թ. սեպտեմբեր), երբ Ջամիլ բեյի գլխավորած թուրքական զորամասը, տևացի թուրք բեկերի առաջնորդությամբ ճանապարհին հանդիպած հայկական բնակավայրերը ռմբակոծելով՝ ներխուժում է Շուշի «...նույն օրում, օգոստոսի վերջերին 1918 թ. տաճկա-թրքական հորտաները ոչնչացրին Շուշուց դէպի Զանգեզուր տանող խճուղու վրայ իշխող Ղարաղշլաղ հայկական մեծ գիւղը, որը կապում էր Զանգեզուրը Ղարաբաղի Հետ»[116]:

ներկայացրած կենսագրականում գրում է , որ ինքը «1916 թ. ապրիլ ամսից շարունակ մինչև 1918 թ. իբրև սպայ ծառայել եմ միշտ Հայկական առաջին հրաձգային գումարտակի մեջ: Յունւար ամսից 1918 թ. Սիւնեաց Զանգեզուրում, իբրև առանձին գումարտակի պետ, համաձայն հրամանին Հայկական բանակի սպարապետ զօր. Նազարբէկեանի, իսկ մայիս 1918 թ., որպէս Զանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատար, համաձայն Զանգեզուրի կենտրոնական խորհրդի հրահանգին , միաժամանակ իբրև ներքին գործերի գործավար լայն իրաւունքներով, ունենալով թէ գաւառական հետևակ միլիցեան և թէ առանձին հիմնադիր գունտի հրամանատարութիւնը մինչև 24 նոյեմբերի 1919 թ.: Իսկ յունվար ամսից մինչև 1920 թ. 30 մայիս որպէս Սիսեանի զօրաբաժնի հրամանատար Ղարաբաղի արշավանքի ժամանակ» (ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 160, գ. 59, էջ 2):

[115] Տե՛ս նույն տեղում:

[116] ՀՅԴ ԿԱ, թծ.1649, գ. 1, էջ 4-5:

Տեեկագրի գնահատմամբ՝ «Ղարաղշլաղի աւերումը ռազմական տեսակետից ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայութեան համար»[117]:

Արցախ հասնելու համար անհրաժեշտ էր ընտրել նոր, համեմատաբար առավել հուսալի և անվտանգ երթուղի:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ «Մեր քաջարի Դրօն, որին վիճակուեց 1920 թուին զօրամասով մտնել Ղարաբաղ և ապա ծախորդ պայմանների պատճառով յետ նահանջել, եկաւ այն եզրակացութեան, որ սխալ է միանգամայն Երևանից զօրքը փոխադրել Շարուր-Զանգեզուր, և առաւել Նոր-Բայազէտ-Դարալագեազ-Զանգեզուրի վրայով Ղարաբաղ, երբ ամենակարճ և բնական ճանապարհին Երևան-Բայազէտ- Զօդը: Վերջին ճանապարհով 90 տոկոս հայ բնակչութիւն ունեցող Նոր-Բայազէտի գաւառն անմիջապէս միանում է Զրաբերդ-Խաչէն-Վարանդա-Դիզակ, միւս կողմից Գիւլիստան և Լեռնային Գանձակի հայաշատ գաւառների հետ: Այդ ճանապարհով Երևանից Ղարաբաղ կարելի է հասնել 3-4 օրում, իսկ միւս ճանապարհներով 6-8 օրում...»[118]:

Դրոյի առաջնորդած զորամասն Արցախ է ուղևորվել Բայազետ-Զոդ-Դիզակ-Վարանդա երթուղիով: Տվյալ ժամանակահատվածում նրա առաջնորդած զորամասի մուտքը Արցախ անտարակույս փրկարար նշանակություն ուներ: Դժվար չէր գուշակել, թե ինչպիսի հրեշավոր վայրագություններ կարող էին գործել ադրբեջանական զինական ուժերը, եթե արցախահայությանը , թեկուզ և ուշացումով, օգնության չհասնեին Դրոյի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության զորքերը:

Հ. Ստեփանյանը իր հուշագրությունում մեջբերում է Սուլթանովի ձեռքով ռուսերեն գրված «Յոյժ շտապ և գաղտնի» հրամանագիրը, որտև գրված է. «Հրամայում եմ հէնց այժմ, գրութիւնս ստանալուն պէս հօգալ բարձրացնելու թնդանօթները Քիրսի և գրաւել Չիրիշլուի սարը, այնտևից կատարել հետախուզութիւն դէպի Տումի, Խծաբերտ և Չանախչի, ուսումնասիրել բոլոր անցքերը, որպէսզի մարտի 25-ին այտ հայկական գիւղերը ջնջւեն աշխարհի երեսից և այդպիսով մեծ վիհ բացւի Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև, կտրւի երկու հատվածների հայերի կապը...Նույն հրամանը աւելի մանրամասնօրեն գրւած էր թուրքերէն...»[119]:

---

[117] Նույն տևում, էջ 5:
[118] «Հայրենիք» ամսագիր, 1935, թիւ 3, էջ 103:
[119] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 3, էջ 15 բ:

Բարեբախտաբար, ռուս զինվորները, որոնց հանձնարարված էր թնդանոթներն ու գնդացիրները բարձրացնել Չիրիշլու և Քիրս, չեն կատարում Սուլթանովի հրամանը՝ պատճառաբանելով, որ «...անհնարին է այժմ ոտով բարձրանալ Չիրիշլու և Քիրս, ուր մնաց թէ թնդանօթները բարձրացնել. ձիւնը մարտու հասակով ծածկել է ճանապարհները: Սպասում ենք Ձեր կարգադրութեանը»[120]:

Ադրբեջանական զորախմբի հրամանատար Ջեյնալովը Ադրբեջանի զինվորական-ծովային կոմիսարին հասցեագրած զեկուցագրում (1920թ. մայիսի 9), հայտնելով Արցախում Դրոյի գլխավորած զորամասի հայտնվելու իրողությունը, նշում է. «... Ադրբեջանական զորքերի կողմից Ասկերանի գրավումից հետո, Արցախի բոլոր հայերը որոշել էին հանձնվել: Այդ պահին հայտնվեց գեներալ Դրոն, որը հայտարարեց 23-25 տարեկան հայերի զորահավաք...»[121]:

Բագրատ Ուլուբաբյանի գնահատմամբ՝ Դրոն Արցախ է հասնում այն ժամանակ «...երբ կործանված էին Շուշին ու տասնյակ ուրիշ բնակավայրեր, թշնամին կարող էր կոտրել էր հայոց դիմադրության ողնաշարը:

Դրոն իր հետ բերել էր փոքրիկ մի զորաջոկատ: Սակայն դա էլ բավական էր, մանավանդ հրամանատարի հմուտ ու անվեհեր վրիժառու անունը, որպեսզի Արցախը վերստին փարի փոքր-ինչ սասանված իր հավատին:

Դրոն իր նստավայրը դարձրեց Վարանդայի Ղարաբուլախ գյուղը»[122]:

Արցախ հասնելու հենց առաջին օրը, Դրոն գնդապետ Ջ. Մեսյանի ուղեկցությամբ անհապաղ ուղևորվում է Սարուշեն, որտև գտնվում էր Դիզակի ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբը:

Արցախում Դրոյի և նրա գլխավորած զորամասի ծավալած գործողությունները իրենց հուշագրությունում ներկայացրել են Հ. Ստեփանյանը, Ա. Միքայելյանը, Արցախի Ինքնապաշտպանական Մարմնի անդամ Խաչիկ Մելքումյանն ու այլոք: Դրոյի արցախյան գործունեությունը ներկայացված է նաև Արցախի և Զանգեզուրի գործիչների մասնակցությամբ 1922 թ. հունիսին Թավրիզում տեղի ունեցած խորհրդաժողովի մասնակիցներ՝ ժողովի նախագահ Գերասիմ Բալայանի և քարտուղար Զաքար Յոլյանի ստորագրությամբ կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրում:

---

[120] Նույն տեղում:
[121] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 36, գ. 8:
[122] Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 1994, էջ 129:

Այսուհանդերձ, այդ մասին առավել մանրամասն իր հուշագրությունում անդրադարձել է Ա.Կիսիբեկյանը, որն այդ օրերին գտնվում էր Սարուշենում: Որպես դեպքերի ականատես ու մասնակից՝ Ա. Կիսիբեկյանը գրում է. «...հայկական բանակի գլխավոր ուժերը գեներալ Դրոյի հրամանատարությամբ Զանգեզուրից մտան Ղարաբաղ և բռնեցին ամբողջ ռազմաճակատը, որպիսի հանգամանքը չէր կարող հայտնի լինել թշնամուն:

Դրոն գնդապետ Ջ. Մեսյանի հետ մտավ Սարուշեն:

Դրոն բոլորին բարևելուց հետո անցավ գործի: Սենյակի մուտքի մոտ՝ հատակի վրա, փռեցին մի գորգ, որի վրա նստեցին այդտև գտնվողները, իսկ սենյակի վերին մասում՝ փոքրիկ սեղանի վրա, փակցր-ծին Ղարաբաղի քարտեզը:

Գնդապետն սկսեց գեներալին ծանոթացնել ռազմաճակատների հետ: Երբ գնդապետը մատիտը սահեցնում էր քարտեզի վրայով, Դրոն նրան կանգնեցրեց:

-Սա ի՞նչ գյուղ է,-հարցրեց նա:

-Սա ադրբեջանական Ավդալ-Գյուլափլու գյուղն է և խիստ ամրացած է ու այդտև մեծ ուժեր են գտնվում,-պատասխանեց գնդապետը:

-Ուրեմն նրանց հաջողվել է ձեր ռազմաճակատը մի քանի կիլոմետրով երկարացնել,-ասաց Դրոն:

-Սա էլ ադրբեջանական Մալիբեյլի գյուղն է, որը խիստ ամրացված է,-պատասխանեց գնդապետը:

Մեսյանը շարունակեց.

-Ահա և Շուշին՝ Ղարաբաղի կենտրոնը:

Դրոն խիստ ջղայնացավ ու խիստ կարմրելով, ձեռքը մեկնելով դեպի Արսեն Հովհաննիսյանը (նկատի ունի ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանին -Հ.Գ.)՝ ասաց.

-Դուք բոլորդ՝ փոքրից մինչև մեծը, երեխաներ եք, ուրիշ ոչինչ: Ի՞նչ եք մտածել, որ մտել եք Ասկերանի փոսի մեջ, և անուշադրության մատնելով՝ Շուշին թողել անտեր ու անտիրական: Մի՞թե դուք այդքանը չեք հասկանում, որ Շուշին ում ձեռքին է գտնվում, նա էլ Ղարաբաղի տերն է: Ի՞նչ եք արել դուք, դուք ձեր դեմ փակել եք թշնամու բոլոր դռները և նրանց հարկադրել կռվելու ձեր դեմ: Դուք Ասկերանում ոչինչ չունեք անելու:

Այնուհետև նա հեգնորեն ասաց.

-Ասկերանի բերդի միջին Համազասպը պանծալի...և շարունակեց,-Դուք ձեր բոլոր ուժերը պետք է կենտրոնացնեիք հենց Շուշվա վրա և այնտև

մաքրեիք թշնամուց, որից հետո թշնամին Ղարաբաղի որևէ կետում չէր կարող կանգնել»[123]:

1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, լինելով Վարանդայի ու Դիզակի շրջանների ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարը, Համազասպը հռչակվել էր հատկապես Ասկերանի կռիվների ժամանակ: Հեգնանքով մտաբերելով Ասկերանի հերոս Համազասպին ձոնված երգը` Դրոն դրանով ապստամբության կազմակերպիչներին հայտնել է իր դժգոհությունը և հասկացրել, որ նրանք ռազմավարական ու մարտավարական առումով մեծագույն սխալ են գործել` անուշադրության մատնելով Արցախի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող Շուշին` մարտական ուժերը կենտրոնացնելով Ասկերանի կիրճում ու բերդում: Համանման մարտավարությունը կարող էր հանգեցնել անկանխատեսելի ծանրագույն հետևանքների, ինչը իրականում կատարվել էր: Այստև է, որ նա արտասանում է «Ով տիրում է Շուշիին, տիրում է նաև Արցախին...» թևավոր խոսքը[124]:

Հասնելով Արցախ` Դրոն արցախահայությանն է դիմում հետևյալ կոչով. «Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության, ես մտա Ղարաբաղ ամսույս 24-ին, այն ժամանակ, երբ արդեն հրդեհը սկսած էր և երբ բավական հայ գյուղեր ավերի մատնված էին թշնամու կողմից և երբ Ղարաբաղի գյուղացիությունը, հերոսաբար դիմադրելուց հետո, նորից մնացել էր իր դիրքերում` կուրծքը դեմ տված թշնամու գնդակներին:

Դու պիտի ըմբռնես, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ադրբեջանի ծրագիրն է վերացնել հայ բնակչությանը, շարունակել իրականացնել տաճկական փաշաների որոշումը, տիրել Ղարաբաղին, ոտքի տակ տալ Զանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունն ու, այդպիսով, վերացնել մահմեդական աշխարհի մեջ ընկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը:

Ես եկել եմ ձեր մեջ այն խորին համոզումով և հաստատ որոշումով, որ հենված ձեր վճռականության վրա և միացած ձեր քաջարի զինվորների հետ, պետք է հաղթենք թշնամուն: Ես վճռել եմ մնալ ձեր մեջ, կռվել ձեր հետ միասին և ազատությունն ու հաղթանակը տոնել այստև:

Հիշեցեք, որ պետք է միայն մի քանի հարյուր զոհ` վճռականորեն փրկելու Ղարաբաղը:

---

[123] Կիսիբեկյան Ա., , նշվ., աշխ., էջ 503-504:
[124] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 36, գ. 8:

Ղարաբաղը միշտ հերոսներ է տվել Ռուսական մեծ բանակին և հայ ազատագրությանը, որոնք կռվել են բոլոր ճակատամարտերում:

Այսօր մենք բոլորս, ձեզ հետ միասին ձեռք ձեռքի տված, պիտի շարունակենք կռիվը մինչև վերջնական հաղթանակ:

Ամուր կաց, Ղարաբաղի հայ գյուղացիություն: Միշտ դիրքերի մեջ ու պատրաստ՝ թշնամուն ետ շպրտելու և մեր ազատությունը ձեռք բերելու:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի հրամանատար Դրո

26-ին ապրիլի 1920 թ.»[125]:

Նույն օրը՝ ապրիլի 26-ին արցխի Դիզակի շրջան է հասնում Գ. Նժդեհի գլխավորած Ղափանի զորախումբը՝ վնասազերծելով Դրոյի զարամասի աջ թևին սպառնացող վտանգը:

Վ. Գևորգյանը իր հեղինակած Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921) գրքում նշում է, որ Դրոն այդ կապակցությամբ շնորհավորում է Արցախ մուտք գործած զանգեզուրցիներին և նրանց հղում հետևյալ ուղերձը. «Շնորհաւորում եմ եմ քաջարի զանգեզուրցիների մուտքը Ղարաբաղ, որ ցանկալի պոպէին նոքա օգնութեան հասան հարազատ Ղարաբաղին: Իւրաքանչիւր զանգեզուրցի թող յիշէ, որ կռւելով պատմական Ղարաբաղի լեռներում, դորանով նա կռւում է ամբողջ Հայաստանի և մասնաւորապէս Զանգեզուրի ազատութեան և խաղաղութեան համար: Վստահ եմ, սպաներ և զինվորներ, առաջնորդութեամբ ձեր արժանաւոր հրամանատար փոխգնդապետ Նժդեհի, քաջարի տևացիների հետ, որ ահա ամբողջ ամիս կռւում են, ոչ միայն կթեթևացնէք Ղարաբաղի հայերի վիճակը, այլ և ձեր կորովի ասպետական գործողութիւններով կը հանդիսանաք Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բախտաւորութեան և ազատ գոյութեան ապագայի գրաւականը»[126]:

Շուշի կոտորածի ժամանակ, թուրքերը գերի էին վերցրել բազմաթիվ հայերի: Անկասկած նրանց մահ էր սպառնում, եթե ժամանակին չձեռնարկվեին համապատասխան քայլեր: Անհրաժեշտ հայ գերիներին փրկել անխուսափելի կործանումից:

Ե. Իշխանյանի տեղեկացմամբ՝ երբ Դրոն հասնում է Դրնվազ գյուղ, անմիջապես վերջնագիր է ներկայացնում Շուշիի թուրքերին, որ ազատ արձակեն հայ գերիներին, միաժամանակ «զինւորականի պատւոյ խօսք է

---

[125] Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 43-44:

[126] Գէորգեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 59:

տալիս, իրենց ձեռք չտալ ու չանհանգստացնել: Թուրքերը Համեստին (Համեստը՝ Ե. Իշխանյանի քույրն է - Հ. Գ.) ուղարկում են Դրոյի մոտ՝ յայտնելու, որ համաձայն են և բաց են թողնում բոլոր գերիներին»[127]:

Որպեսզի զենքի ուժով վերջնականապես լուծվեր Արցախը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը, վերոհիշյալ Արսեն Միքայելյանի վկայությամբ, Դրոն պիտի կենսագործեր երեք առաջնահերթ նշանակություն ունեցող խնդիրներ.

1. Վերակազմել և ուժեղացնել Արցախի դիմադրական ուժը:

2. Գրավեր ամբողջ Արցախը:

3. Արցախը միացնել Հայաստանի Հանրապետությանը և քաղաքի (նկատի ունի թուրքերի կողմից կործանված Շուշին-Հ.Գ.) և գյուղերի ավերածությունների, կոտորածների փոխվրեժը լուծեր թուրքերից»[128]:

Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ ստեղծվում է Արցախը ղեկավարող «Վարիչների խորհուրդ», որը ստանձնելով մարզը ղեկավարելու լիազորությունները՝ հաջորդ օրը հայտարարում է զորահավաք:

Ապրիլի 18-ին Դրոյի նախաձեռնությամբ Ներքին Թաղավարդ գյուղում տեղի է ունենում Դիզակի և Վարանդայի հայ բնակչության ներկայացուցչական ժողով, որտեղ մարզում տիրող կացության և հրատապ խնդիրների վերաբերյալ զեկուցումով հանդես են գալիս մարզի թիկունքային գործերը ղեկավարելու նպատակով Արցախի ընդհանուր զորահրամանատարի կողմից նշանակված կոմիսար- վարիչները:

Ներքին գործերի կոմիսար Ասատուր Ավետիսյանը ժողովականներին տեղեկացնում է, որ Դիզակը և Վարանդան բաժանված են շրջանային վարչական կոմիսարիատների, և արդեն նշանակված են տեղամասերի կոմիսարները:

Հարց է ծագում. Ինչո՞ւ է Արցախի հայ բնակչության ներկայացուցչական առաջին ժողովը հրավիրվել միայն Դիզակի և Վարանդայի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Դրոն, հասնելով Արցախ, հաստատվում է Դիզակում և Վարանդայում և այդ պատճառով առավել ուշադրություն է դարձնում նախ և առաջ կազմակերպելու ու ամրապնդելու հենց այդ շրջանները, որոնք պիտի դառնային

[127] Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 615:
[128] «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 123:

յուրօրինակ ուժև հենակետեր՝ ձեռք բերած հաղթանակը առավելագույնս զարգացնելու գործում :

Ապրիլի 14-ին Դրոյի մասնակցությամբ տեվի է ունենում Դիզակի և Վարանդայի հայ բնակչության ներկայացուցչական ժողովը, ուր բացի ներքին գործերի կոմիսարից, զեկուցումով հանդես են եկել նաև պարենային մատակարարման, աշխատանքի և հողաշինության, սանիտարա-բժշկության և դատական գործերի վարչությունների կոմիսարները:

Կոմիսարների զեկուցումներից հետո ներկայացուցչական ժողովում ելույթ է ունենում Դրոն և ժողովականներին կոչ անում «.. հենարան լինել իրեն և իր կողմից նշանակված ղեկավարներին, միասնական ուժերով պայքարել ընդհանուր թշնամու դեմ ու ամեն ինչ անել թիկունքը կարգավորելու և կազմակերպելու համար: Հրամանատարի խոսքը ժողովը ընդունել է ընդհանուր ոգևորությամբ և ծափահարություններով: Ասատուր Ավետիսյանը (ներքին գործերի կոմիսար) Դրոյին դիմավորեց ճառով, որը ժողովն ընդունեց ծափահարություններով

... Զանգեզուր - Արցախ զինված ուժերի հրամանատար պ. Դրոյի հրավիրած Վարանդայի և Դիզակի հայ բնակչության ներկայացուցչական ժողովը, լսելով հրամանատարի կողմից նշանակված վարիչների զեկուցումները, որոշում է.

1. Ճանաչել հրամանատարի կողմից նշանակված վարիչների լիազորությունները և ընդունել կազմակերպության այդ ձևը:

2. Հնարավոր միջոցներով սատարել հրամանատարին և նրա նշանակած վարիչներին, ռազմաճակատում ընթացող կռիվներում հաղթելու և թիկունքում կարգապահություն հաստատելու գործում»[129]:

Կարճ ժամանակահատվածում Դրոյի հրամանատարությամբ կազմակերպվում է ավելի քան 3000 թվակազմով զորագունդ: Արցախի տարբեր շրջանների, ինչպես նաև Զանգեզուրի միջև ստեղծվում է հեռախոսային հուսալի կապ:

Իր հուշերում անդրադառնալով նաև Արցախյան դեպքերի վերլուծությանը՝ գեներալ Սիլիկյանը նշում է. «Տեղերում նա (Դրոն) ի հաշիվ տեղացի բնակիչների կազմավորում է հետևակային և հեծյալ զորամասեր: Զանգեզուրում էլ մինչև այդ ջոկատի գալը զինվորական կազմավորումները ղեկավարում էր նահանգապետ Մելիք-Յոլչյանը և գեներալ-մայոր Ղազարո-

[129] Նույն տեղում:

վը, որոնց գործողություններն անբավարար էին ճանաչվել, առավել ևս, որ հետո էլ նրանք, օգտվելով Կանայան Դրոյի բացակայությունից, ապստամբություն բարձրացրին Շուշիում և նրա շրջաններում, որը ծայրահեղ անհաջող ավարտ ունեցավ: Դրոյի պնդմամբ Մելիք-Յոլչյանը և Ղազարովը հետ կանչվեցին»[130]:

Արցախում հանգրվանելու առաջին իսկ օրից նրա գլխավոր մտահոգություններից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, մարզի մարտական ուժերի կազմավորումն էր: Իսկ մարտունակ զորամասեր կազմավորելու համար նախևառաջ անհրաժեշտ էին փորձառու և բանիմաց զինվորականներ: Վերոհիշյալ Ձեյնալովը, իր զեկուցագրում անդրադառնալով Արցախի մարտական ուժերի կազմավորման խնդիրներին, նշում է. «...գեներալ Դրոն հրամանատարական կազմում ընդգրկում է նախկին, փորձառու սպաների: Զինվորներին զինելու համար օգտագործում են գյուղերում գտնվող և Զանգեզուրից բերած զենքերը...

Գեներալ Դրոյի շտաբը գտնվում է Շուշիից ինը վերստ հեռավորության վրա գտնվող Քեշիշքենդ գյուղում...»[131]:

Ադրբեջանի զինվորական-ծովային կոմիսարին հասցեագրած մեկ այլ զեկուցագրում (1920թ. մայիսի 13, Ձեյնալովը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հայկական զորամասերում ընդգրկված ռուս սպաների մասին, որոնք նախկինում ծառայել էին գեներալ Դենիկինի գլխավորած Կամավորական բանակում:

Ըստ Ձեյնալովի տեղեկության՝ մայիսի 3-ին Մալիբեկլու գյուղում իրենց կողմից գերի վերցված Կամավորական բանակի սպա Վլադիմիր Կովալեկը հայտնել է, որ ինքը Դենիկինի բանակի մի քանի սպաների հետ հասել է հայկական Չայքենդ գյուղ, ուր իրենց են միացել ևս 40 սպաներ:

«Այդ բոլոր սպաները, հայտնել է Վ. Կովալեկը, ուղևորվել և ներկայացել են գեներալ Դրոյին, որը նրանց բոլորին հրավիրել է ծառայության: Կովալեկի խոսքերով՝ բացի այդ սպաներից հայերի մոտ պետք է լինեն նաև ոչ պակաս 200 մարդ Կամավորական բանակից...

...Գանձայի և Արցախի շրջանների բոլոր գյուղերում հայտարարվել է գեներալ Դրոյի հրամանը, համաձայն որի Դենիկինյան բանակի սպաներին պիտի ցույց տրվի բոլոր կարգի օգնութիւն և աջակցություն»[132]:

---

[130] ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 6:
[131] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 36, գ. 8:
[132] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 38, գ. 1:

Համաձայն Դենիկինյան բանակի սպայի վկայության՝ թեպետ տասնյակ նախկին սպաներ ներկայացել և ցանկություն էին հայտնել ծառայելու հայկական բանակում, բայց նրանք Արցախում տեղի ունեցած մարտական գործողություններին չեն մասնակցել: Ավելին, նրանք կամավոր հեռացել են՝ «...տեղկանալով Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի դաշինքի մասին և հայկական կողմի ձեռնարկումը համարելով անհույս ավանտյուրա»[133]:

Դրոն հայտարարվում է Արցախ-Զանգեզուրի գլխավոր նահանգապետ-հրամանատար: Նրա մասնակցությամբ արցախահայության ընտրյալ ներկայացուցիչները նույն ամսին գումարում են հերթական՝ 9-րդ համաժողովը և մեկ անգամ ևս վճռականորեն հայտարարում Հայաստանին վերամիավորվելու որոշումը:

«Դրոն,- կարդում ենք «Հ.Յ.Դ. գերագոյն դատական ատեանին» հասցեագրված Արցախի վերջին դեպքերի մասին պատմող զեկուցագրում, - ժամանակաւոր կառավարութիւն կազմող վարիչների միջոցով ապրիլի 22-ին Թաղավարդ գյուղում հրաւիրում է արցախահայութեան 9-րդ համագումար՝ ժողովրդի կարծիքը իմանալու, զինուորական գործողութիւններ սկսելու և պարէնաւորման հարցը կարգաւորելու համար:

Համագումարը, բացառութեամբ մի բոլշևիկի, 44 ձայնով որոշում է, ինչ գնով էլ լինի, զինուորական գործողութիւնները սկսել՝ շտապ կարգով Հայկական Արցախից (նկատի ունի Արցախի դաշտային մասի դեռևս ազերի վերահսկողության տակ գտնվող շրջանները - Հ.Գ.) արտաքսելու Ադրբեջանի զօրքերը, նկատի ունենալով այն բարեյաջող պայմանները, որ տեսակէտից մենք աւելի կազմակերպուած ենք, քան Ադրբեջանը»[134]:

Ադրբեջանական իշխանությունները, իրենց զորքերի անհաջողությունների հարկադրանքով թողնելով Արցախի տարածքը, շարունակում են պատրաստվել և ռազմական ամուր հենակետեր ստեղծել Արցախին սահմանամերձ շրջաններում: Այդ հենակետերից էին Ասկերանի և Վարանդայի շրջանների սահմանակից Աբդալ, Գյուլաբլի գյուղերը, որտեղ ազերի հրամանատարությունը պահեստավորել էր մեծ քանակության զենք ու զինամթերք: Արցախում տիրող իրավիճակը թելադրում էր անհապաղ հարձակում ձեռնարկել ու վնասազերծել այդ հենակետերը:

---

[133] Նույն տեւում:

[134] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1949-4, գ. 42:

«Դրոյի կարգադրութեամբ,-կարդում ենք «ՀՅԴ գերագոյն դատական ատեանին» ուղարկված մեկ այլ զեկուցագրում, - ապրիլի վերջերին հայերը յարձակւում են Աբդալ-Գիւլաբլու թրքական գիւղերի վրայ և հիմնովին աւերում»[135]:

Ա. Կիսիբեկյանի հավաստմամբ՝ Սարուշեն հասնելու հաջորդ օրը « ...Դրոն անձամբ դիտեց ֆրոնտը: Նա այցելեց Ղզղալա, Նորշեն, Ավդուռ, Մյուրիշեն, Ասկերան և այլն:

Հասարակությունը ամենուրեք ցնծությամբ էր դիմավորում նրան: Ղզղալայում և Նորաշենում կանգնած էին հաղթական կամավորներ: Դրոն Ղարաբաղ մտնելուց 3-4 օրվա ընթացքում գրավեց Ասկերանը, Ավդալ-Գյուլափլուն, ուղղվեցին բոլոր սահմանները, և Շուշին առնվեց նեղ օղակի մեջ»[136]:

Կարծես թե ամեն ինչ ընթանում էր շատ լավ, և դժվարություններն արդեն հետևում էին մնացել, բայց իրականում ամենաասարսափելին դեռևս առջևում էր:

Այդ նույն ժամանակահատվածում Կովկասյան ռազմաճակատում կատարվում են այնպիսի արմատական տեղաշարժեր, որոնք ճակատագրական նշանակություն են ունենում ոչ միայն Արցախի, այլև Հայաստանի հանրապետության համար: 1920 թ. ապրիլին Միխայիլ Տուխաչևսկու հրամանատարությամբ խորհրդային բանակը, որի ռազմական խորհրդի անդամն էր Սերգո Օրջոնիկիձեն, Հյուսիսային Կովկասում պարտության է մատնում դենիկինյան զորքերին և պատրաստվում ներխուժել Հարավային Կովկաս, այն է ՝ Ադրբեջան, Հայաստան և Վրաստան: Կովկասյան անկախ հանրապետությունները նվաճելուց հետո, խորհրդային զորքերը պիտի շարունակեին իրենց հաղթարշավը դեպի հարավ, ապա կապեր հաստատեին քեմալական Թուրքիայի հետ ու համատեղ ուժերով Մերձավոր ու Միջին Արևելքից դուրս մղեին «Միջազգային իմպերիալիզմ»-ը ներկայացնող տերություններին: Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան իշխանություններն առաջնորդվելով ծավալապաշտական քաղաքականությամբ՝ ձգտում էին վերականգնել Ռուսական կայսրության նախապատերազմական սահմանները:

Նույն տարվա ապրիլի 28-ին կարմիր զրահագնացքը առանց որևէ արգելքի մուտք է գործում Բաքու և մուսաֆաթական Ադրբեջանի Հանրապե-

---

[135] Նույն տեղում:
[136] Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 504:

տությունը հռչակում է խորհրդային: Ապրիլի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմը, ի դեմս Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ Միրզա Հուսեինովի, Հայաստանի կառավարությանն է ներկայացնում հետևյալ վերջնագիր-նոտան.

«Ադրբեջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության բանվոր-գյուղացիության կառավարությունը, ի դեմս Հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է. 1. Ձեր զորքերից մաքրել Զանգեզուրն ու Արցախը: 2. Հետ գնացեք ձեր սահմանները: 3. Դադարեցրեք ազգամիջյան կոտորածները: Հակառակ դեպքում Ադրբեջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը իրեն պատերազմական դրության մեջ կհամարի Հայաստանի Հանրապետության հետ»[137]:

Ադրբեջանի հևկոմը իր վերջնագրի պատասխանը ստանալու համար Հայաստանի Հանրապետությանը տալիս է ընդամենը երեք օր ժամանակ և որպես զգուշացում՝ պահանջը չկատարելու պարագայում սպառնում պատերազմով:

Կապի բացակայության պատճառով Հայաստանի կառավարությունը առաջին օրերին չի կարողացել Արցախի ժամանակավոր կառավարությանն ու Զանգեզուր-Արցախ զորախմբի հրամանատարությանը տեղեկացնել Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից իրեն ներկայացված վերջնագրի մասին: Այսուհանդերձ, Ադրբեջանի հեղկոմի կողմից Հայաստանի կառավարությանը ներկայացված վերջնագիրը Դրոյի և արցախահայության համար, այնուամենայնիվ, չէր կարող գաղտնիք լինել: Տարբեր աղբյուրներից նրանց հայտնի է դառնում մուսաֆաթական Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հռչակման իրողությունը:

Այդ նույն օրերին Դրոյի և Զանգեզուր-Արցախ զորախմբի շտաբի պետ Միրիմանյանի ստորագրությամբ Ադրբեջանում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունների մասին Գ. Նժդեհին ուղարկում են մի գրություն, որը, կարելի է ասել, ինչ-որ իմաստով մատնանշում է նրանց ապագա ձեռնարկումների ուղղվածությունն ու մարտավարությունը:

«Հարավային Արցախյան ջոկատի պետ, փոխգնդապետ Նժդեհին.

Ադրբեջանում բոլշևիզմի և Բաքուն գրավելու մասին լուրերը հաստատվում են...Շուշիից եկած հայուհին և թաթարները հաղորդում են, որ սպաները հանել են իրենց ուսադիրները, նետել զենքերը, Սուլթանովը կապել է

---

[137] ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1,գ.38, թ.84

կարմիր ժապավեն և այլն: Թեև բոլշևիզմը ակնհայտ է, բայց առայժմ, ինչպես տեսնում եք, թաթարներին առաջնորդում են Սուլթանովը, Նուրի փաշան և այլոք: Ուստի մենք պետք է խիստ զգույշ լինենք: Գտնում եմ, որ ինչպես միշտ, Ադրբեջանում առաջին շրջանն անցնում է անցավագին, բայց, հավանաբար, շուտով կսկսվի բանակի քայքայումը:

Մեզ անհրաժեշտ է այժմ հակառակորդին հնարավորություն տալ ինչպես հարկն է կազմալուծվելու և ձեռնպահ մնալ ամեն մի ելույթից, քանզի դա կարող է նրանց ստիպել ինքնակազմակերպվելու: Մինչև բոլշևիզմի բնույթի պարզելը պետք է սպասողական դիրք գրավենք:

Սպասում ենք տեղեկությունների Երևանից և Զիվանշիրից:

Մի՛ ձեռնարկեք հարձակողական գործողություններ և կազմակերպեցե՛ք Ձեզ վստահված շրջանի համար պաշտպանությունը...»[138]:

Թեպետ Գարեգին Նժդեհին հասցեագրած գրությունում Դրոն և Միրիմանյանը նրան հրահանգում են չձեռնարկել հարձակողական գործողություններ, բայց քանի որ Ադրբեջանում տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններն արդեն իրողություն էին, ուստի անհրաժեշտ էր քննարկել ստեղծված կացությունը և որդեգրել տիրող կացությանը համահունչ մարտավարություն:

Ի պատասխան Ադրբեջանի հեղկոմի վերջնագրի` Արցախի ժամանակավոր կառավարությունը 1920 թ. մայիսի 14-ին Դիզակի (ներկայիս Հադրութի շրջան) Տող գյուղում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի նախաձեռնությամբ գումարում է Դիզակի շրջանի բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչների համագումար, ուր քննարկվել են հետևյալ հարցերը.

«1. Քաղաքական կացություն

2. Ընթացիկ հարցեր

Ժողովում նախ և առաջ քննարկել են քաղաքական ներկա կացությունը. ինչպես է Արցախի ժողովուրդը վերաբերվում Արարատյան կառավարությանը (նկատի ունեն Հայաստանի Հանրապետությունը-Հ.Գ.) ներկայացված ադրբեջանական վերջնագրին: Այդ հարցի կապակցությամբ տ"ղի է ունեցել մտքերի փոխանակություն: Երկար քննարկումներից հետո ժողովը հանգել է միասնական եզրահանգման. ադրբեջանական վերջնագիրը համարել ընդամենը նոր պատրվակ հայերին նոր դժբախտություններ պատճառելու և Արարատյան կառավարությունը ընդունել որպես հարազատի

---

[138] Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ, Երևան, 2000, էջ 57:

ու Զանգեզուրի հետ միասին մտնել Արարատյան Հանրապետության կազմում...»[139]:

Եթե Արցախի մարտական ուժերի ու այնտեղ գտնվող Դրոյի զորամասին դիմակայողը լիներ միայն Ադրբեջանը, թեկուզև իր ռազմական ողջ կարողությամբ, ապա որևէ կասկած լինել չէր կարող, որ Արցախում ծավալվող դեպքերը կզարգանային բոլորովին այլ ուղղվածությամբ: Մանավանդ որ Արցախում գտնվող ազերի մարտական ուժերը Դրոյի զորամասի հարվածների հետևանքով լքել էին իրենց նախկին դիրքերը և պատսպարվելով Շուշիում՝ կտրվել էին արտաքին աշխարհից ու հայտնվել շրջափակման մեջ:

Սակայն, ի դժբախտություն արցախահայության, այդ ժամանակահատվածում նրան դիմակայող հիմնական և վճռորոշ ուժն արդեն ազերիները չէին:

«Միջազգային իմպերիալիզմի» դեմ պայքարող, իրեն «համաշխարհային հեղափոխության» առաջնորդ ու դրոշակակիր հռչակած Խորհրդային Ռուսաստանը և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (մեջլիս) նախագահ Մուսթաֆա Քեմալը հանուն «համաշխարհային հեղափոխության», բայց իրականում հանուն իրենց քաղաքական շահերի, խորհրդայնացնելով՝ զոհաբերեցին ադրբեջանական անկախ հանրապետությունը:

Հայրենական պատմաբաններից Է. Զոհրաբյանը իր հեղինակած «1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները» աշխատությունում հավաստի փաստերի վերլուծությամբ հաստատում է, որ թեպետ այդ ժամանակահատվածում Քեմալն ու նրա համախոհները պանթուրքիստական ընդարձակ ծրագրեր դեռևս չէին կարող կենսագործել, սակայն «...իրագործման ճանապարհին որպես քար ընկած էր Հայաստանի Հանրապետության ոչնչացումը, որը միշտ էլ պանթուրքիստների առաջնահերթ խնդիրն է հանդիսացել, ստեղծված պայմաններում նրանց իրագործելի էր թվում: Այս տեսակետից չի բացառվում, որ նրանք կարող էին համաձայնել, ավելի ճիշտ, չընդդիմանալ՝ չնայած մուսաֆաթիստների հետ կնքած պայմանագրին, Ադրբեջանի խորհրդայնացմանը, եթե դա պայմանավորվեր Հայաստանի ոչնչացումով, եթե բոլշևիկյան կառավա-

[139] ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 90-91:

րությունը համաձայներ ձեռքերի ազատություն տալ նրանց Հայաստանի հարցում... »[140]:

Որպես ապացույց իր եզրահանգումների՝ Է. Զոհրաբյանը մեջբերում է Քեմալի հետևյալ խոսքերը. «Թուրքական կառավարությունը իր վրա է վերցնում պատերազմական գործողությունները իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ և պարտավորվում է ստիպել Ադրբեջանի հանրապետությանը մտնելու խորհրդային պետությունների շրջանակի մեջ»[141]:

«Համաշխարհային հեղափոխության» առաջնորդ ու դրոշակակիր Խորհրդային Ռուսաստանը, առաջնորդվելով արևելքի ճնշված ժողովրդին «Միջազգային իմպերիալիզմի լծից ազատագրելու» և արևելքի երկրներում խորհրդային կարգեր հաստատելու միջոցով նրանց ազատագրելու շինծու ու խորապես կեղծ լոզունգներով և կարգախոսներով, ձգտում էր արևելքի ժողովուրդների վրա հաստատել իր գերիշխանությունը ու նրանց աջակցությամբ մերձավոր և միջին արևելքից դուրս մղել «Միջազգային իմպերիալիզմի», այն է՝ Անտանտի տերություններին:

Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների «ազատագրական և հումանիստական» առաքելության ու նպատակների կենսագործման գլխավոր խոչընդոտը «Միջազգային իմպերիալիզմն» էր և նրա դաշնակից Հայաստանի Հանրապետությունը: Մերձավոր և միջին արևելքում իր գերիշխանությունը հաստատելու համար Խորհրդային Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր դաշնակից ու հենարան: Հանձին իրեն «կարմիր հեղափոխական» հորջորջող Մուստաֆա Քեմալի, որի պայքարի սլաքը նույնպես ուղղված էր «Միջազգային իմպերիալիզմի» դեմ, Խորհրդային Ռուսաստանը գտավ իր հուսալի և «գաղափարակից» դաշնակցին: Խորհրդային Ռուսաստանի և Քեմալական Թուրքիայի շահերը փոխադարձաբար համընկնում ու ներդաշնակում էին: Նորաթուխ դաշնակիցների համար «Միջազգային իմպերիալիզմի» դաշնակից Հայաստանի Հանրապետությունը դիտվում էր որպես թշնամի, իրենց նպատակների կենսագործման ճանապարհին կանգնած խոչընդոտող ուժ: Այս առումով ուշագրավ է Խորհրդային մեծ հանրագիտարանում Հայաստանի Հանրապետությանը տրված հետևյալ որակավորումը. «1920թ. սկսած Խորհրդային Ռուսիայի և Անկարայի բարեկամական հարաբերությունները բախվում էին այդ երկու պետու-

---

[140] Զոհրաբյան Է, նշվ. աշխ., էջ 27:
[141] Նույն տեղում:

թյունների (այդ ժամանակ քեմալական Թուրքիան որպես անկախ պետություն դեռևս որևէ տերության կողմից ճանաչված չէր-Հ.Գ.) միջև ընկած որպես թշնամի ուժ, Հայաստանի ընդդիմությանը»[142]:

Սիմոն Վրացյանի պնդմամբ՝ բոլշևիկների ու թուրքերի միջև գոյություն ունեին շատ սերտ բարեկամություն և համագործակցություն: Իր պնդումը հիմնավորելու համար նա մեջբերում է բոլշևիկ-քեմալական-ադրբեջանյան համագործակցությունը հավաստող երկու փաստարկ.

1. Ադրբեջանի զինվորական նախարարի օգնական գեներալ Ալի Աղա Շիխլինսկու և թուրքական բանակի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիր փաշայի 1920 թ. ապրիլի 15-ին Էրզրումում կայացած հանդիպումն ու կնքված համաձայնագիրը:

Համաձայն այդ համաձայնագրի 5-րդ կետի՝ «Ազրբէջանի կառավարութիւնը խոստանում է շարունակել նպաստել Խորհրդ. Ռուսաստանի «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրաւունքների պաշտպանութեան կոմիտէ» միջև մերձեցումն իրականացնելու: Անհրաժեշտութեան դէպքում ինքն էլ է յարում այդ միութեանը»[143]:

Իսկ ըստ համաձայնագրի 7-րդ կետի՝ Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեն պարտավորվում է «...երբ Հայաստանը յարձակում գործէ Ադրբէջանի վրա, և Ադրբէջանի կառավարութիւնը վճռականօրէն խոստանում է, որ այդ դէպքում, երբ Թիւրքիայի արևելեան շրջանները կը տրւեն և կը միացւեն Հայաստանին,- այս երկու դէպքում էլ համաձայնութեան երկու կողմերն էլ պաշտպանելու եմ միմիանց շահերը և գործելու են որպէս միացած բանակ»[144]:

Ուշագրավ է այդ համաձայնագրի կապակցությամբ իր նամակներից մեկում Կարաբեքիր փաշայի ներկայացրած հետևյալ փաստերը. «Մեր, Ազրբէջանի և բոլշևիկների միջև կնքւած պայմանների հիման վրա, մեծ թիւ մեր սպաների, բժիշկների և պաշտօնեաների գնացել են Ազրբէջան: Բոլշևիկները մեզ առաջարկեցին անյապաղ պատերազմական գործողութիւններ սկսել հայկական սահմանների վրա, հայերի դէմ...

Ազրբէջանեան զօրքերը պէտք է ցոյց տան կեղծ-խաբուսիկ դիմադրութիւն, որպէսզի կարողանան իրենց արդարացնել դաշնակիցների հանդէպ: Միանալով կանաչ բանակին՝ ազրբէջանեան զօրքերը պէտք է առիթ որո-

[142] Болшая Советская Енциклопедия, 1926, т. 3, ст. 438.
[143] Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 448:
[144] Նույն տեղում, էջ 448-449:

նեն ընդհարւելու Հայաստանի հետ և Անատոլիայում գտնւող թիւրք զօրքերի հետ միասին անցնեն Հայաստանի սահմանները ու սկսին զինւորական գործողութիւններ Հայոց Հանրապետութեան դէմ»[145]:

Ըստ Ս. Վրացյանի վկայակոչած 2-րդ փաստարկի՝ «...յայտնի կոմունիստ Սուլթան Գուլիևը 1920 թւի մայիսին գրում էր «Իզվեստիա»-յում. «Միլլի կազմակերպութիւնը Դենիկինի Մոսկւայի վրա գործած յարձակման ժամանակ նրա թիկունքում առաջացրեց ապստամբութիւն և ստիպեց կռւի վճռական րոպէներին նրա բանակից մի քանի զօրամասեր ուղղել դէպի յետ՝ ճնշելու համար ապստամբութիւնը: Այդ ձևով է աշխատել «Միլլի կազմակերպութիւնը և Բաթումիի, Կարսի, Արդահանի շրջաններում: Ազրբէջանի բանակում աշխատող տաճկական սպաները գաղտնի քարոզչութիւն են անում միանալու Խորհրդային Ռուսաստանի հետ»[146]:

Կարելի է ասել, որ մեկնաբանությունները ավելորդ են:

Կարաբեքիր փաշայի արտահայտած «ազրբէջանեան զօրքերը պէտք է առիթ որոնեն ընդհարւելու Հայաստանի հետ» ցանկությունը, հանձին վիճելի տարածքներ համարվող Արցախի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի, ներկայացվել էր:

Խորհրդային Ռուսաստանին «խորհրդայնացման նպատակով» անհրաժեշտ էին անմիջական հաղորդակցության ուղիներ, կապեր ստեղծել Արևելքի երկրների և մասնավորապես իր նոր դաշնակցի՝ քեմալական Թուրքիայի հետ: Կովկասյան անկախ հանրապետությունները անջրպետում էին Ռուսաստանից Թուրքիային, իսկ նրանց քաղաքական շահերը պահանջում էին վերացնել այդ անջրպետները: Ադրբեջանի հարցը լուծվեց խորհրդայնացման ճանապարհով: Սակայն Հայաստանի Հանրապետությունը և հատկապես Արցախը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը, սեպաձև խրվելով արդեն Խորհրդային Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև, փաստորեն գլխավոր խոչընդոտներ էին «համաշխարհային հեղափոխության» իրականացման ճանապարհին: Անհրաժեշտ էր վերացնել այդ սեպը և անմիջական կապ ստեղծելով Խորհրդային Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև՝ ճանապարհ բացել դեպի Արևելք: Խորհրդայնացման ճանապարհով Արցախը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը և, իհարկե, նաև «իմպերիալիստական Հայաստանը» (այդպես են որակել Հայաստանի Հանրապետությանը

---

[145] Նույն տեղում:
[146] Նույն տեղում:

Քեմալ փաշան և նույն տարվա սկզբներին Բաքվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների համագումարը) նվաճելը տվյալ պարագայում դեպի Արևելք ճանապարհի հարթելու ամենահարմար մայրուղին էր:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ Բաքուն դառնում է քեմալականների գործնական աշխատանքների կենտրոնը: Հուլիսի 20-ին Մոսկվայից Բաքու է վերադառնում Խալիլ փաշան և խորհրդային իշխանության կողմից արժանանալով ջերմ ընդունելության՝ ձեռնամուխ է լինում «իսլամական բանակի» կազմակերպմանը: Բանակի շարքերը համալրելու նպատակով Ռուսաստանի զանազան շրջաններից՝ Ղրիմից, Կազանից, Ուֆայից, Միջին Ասիայից խումբ-խումբ Բաքու են գալիս բազմաթիվ կամավորներ: Ընդսմին, կազմավորվող «իսլամական բանակ»-ի զենքն ու զինամթերքը, հանդերձանքը, ֆինանսական ծախսերը հոգացել է խորհրդային իշխանությունը:

Բանակը պիտի արագորեն կազմավորվեր և Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ մեկներ Թուրքիա[147]:

Դեպի արևելք տանող մայրուղու առաջին արգելապատնեշն Արցախն էր, ապա՝ Զանգեզուրը: Արցախահայությանդիմադրությունն առավել դյուրությամբ հաղթահարելու համար բոլշևիկյան «ազատարարները» հմտորեն կիրառում էին իրենց հարազատ և բազմիցս փորձարկած մեթոդները, այն է՝ կեղծ և շռայլ խոստումների քարոզչությամբ ապակողմնորոշել ու սիրաշահել ժողովրդին և տեղերում հաստատել խորհրդային իշխանության կառույցներ՝ հեկոմներ:

Որոշակիորեն տեղյակ լինելով Զանգեզուրի և Արցախի նկատմամբ Խոսրով Բեկ-Սուլթանովի գործած չարագործություններին ու զավթողական տրամադրվածությանը՝ Ադրբեջանի նորանշանակ բոլշևիկյան իշխանությունը՝ հևեղկոմը, ապրիլի 29-ի որոշմամբ նրան է վստահում Արցախի հեղկոմի ղեկը: Առաջնորդվելով խորհրդային իշխանությունների կենսագործած քաղաքականությամբ՝ Խոսրով Բեկ-Սուլթանովը նրանց գործուն աջակցությամբ սկսում է հեղկոմներ հիմնել նաև Արցախի շրջաններում[148]:

Չբավարարվելով այդ ամենով՝ Սուլթանովը Շուշիի փրկված հայերի միջոցով հայտնում է Արցախի ղեկավարությանը, որ «Կարմիր Բանակը գրավել է Բաքուն և Շուշիում կազմված է Հեղափոխական կոմիտե (Ռև-

[147] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 449-450:
[148] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 57:

կոմ)՝ իր նախագահությամբ, և առաջարկում է դադարեցնել հարձակողական գործողությունները»[149]:

Սուլթանովի առաջարկությունը, կարելի է ասել, հավասարազոր է գրեթե վերջնագրի: Ավելին, իր իշխանությունն Արցախում հաստատելու նպատակադրությամբ Սուլթանովը խաղաղության և համերաշխության է կոչում Արցախի բնակչությանը, ընդսմին ժողովրդին ապակողմնորոշելու և նրա համակրանքը շահելու նպատակով մինչ այդ տեղի ունեցած ազգամիջյան ջարդերի ողջ մեղքն ու պատասխանատվությունը բարդում է դաշնակցականների և իր նախկին կուսակիցների՝ մուսաֆաթականների վրա: Սուլթանովը թեպետ փորձում է կիրառել զանգվածներին մոլորեցնելու և սիրաշահելու բոլշևիկների, իհարկե նրանց իսկ թելադրությամբ, գործադրած մարտավարության ձևերն ու միջոցները, սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն էին: Արցախահայությունը, քաջատեղյակ լինելով նորաթուխ բոլշևիկի հակահայ գործունեությանն ու տրամադրվածությանը, բնականաբար չէր կարող հավատ ընծայել նրա քարոզչությանն ու խոստումներին:

Արցախահայությունը, միանշանակորեն իր անվստահությունն ու բացասական տրամադրվածությունն արտահայտելով Սուլթանովի և նրա ձեռնարկումների նկատմամբ, մայիսի 7-ին Լենինին և Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովին (պատճեն) հասցեագրած հեռագրում ներկայացնում է Արցախում տիրող իրավիճակը, միաժամանակ հայտնում, որ «...Արցախի 360 հազար գիւղացիությունը ներկայումս էլ հարկադրված է լինել մարտաշարքերում, որովհետև Շուշիի հեղկոմից ծանուցագիրը նա ստացել է այն պահին, երբ գնդացիրների ու հրանոթների որոտը շարունակում է ոչնչացնել խաղաղ հայ բնակչությանը...

Շուշիի հևեղկոմի առաջարկությանը մենք չենք հավատում...[150]:

Այդ նույն հեռագրում իր հավանությունը արտահայտելով խաղաղություն հաստատելու հևկոմի կոչի նկատմամբ՝ արցախահայության անունից հանդես եկող Արցախի գյուղացիության պաշտպանության կոմիտեն հայտնում է. «Արցախի 360 հազար հայ գյուղացիությունը երեք տարի շարունակ պայքարել է թուրքական ռեակցիայի և խան-բեկական Ադրբեջանի Հանրապետության դեմ: Կրկնապատկված եռանդով նա կշարունակի պայքարը

---

[149] Կիսիբեկյան Ա., Հուշերը, հ. 1, էջ 507:
[150] Հարությունյան Հ, Լեռնային Արցախը 1918-1921, Երևան, 1996, էջ238:

ռեակցիայի դեմ, քանի դեռ Խորհրդային Ռուսաստանի հեղափոխության հավատարիմ զավակները չեն մտել Լեռնային Արցախի սահմաններ»[151]:

Այդ հեռագրում արցախահայության արտահայտած Խորհրդային Ռուսաստանի հեղափոխության հավատարիմ զավակներին Արցախում տեսնելու ցանկությունը շատ շուտով իրականանում է:

Մայիսի 1-ին Ադրբեջանի տարածքում գտնվող 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը Օրջոնիկիձեի, Կիրովի ստորագրությամբ` խորհրդային իշխանության անունից, պատերազմ հայտարարելու սպառնալիքով նոր վերջնագիր է ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանը և առանց պատասխանի սպասելու կարմիր բանակի զորագնդերը շարժում Արցախ: Պահանջում են Դրոյից հայ զինական ուժերը դուրս բերել Արցախի տարածքից: Եթե չընդունվեին Կարմիր բանակի պահանջները, ապա հանրապետությունը ստիպված կլիներ պատերազմել ոչ միայն «խորհրդային մուսաֆաթի», այլև հենց Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Բացի դրանից, խորհրդային իշխանության հետ բանակցությունները վարելու առաքելությամբ Մոսկվա ուղևորվող Լևոն Շանթի պատվիրակությունն արդեն ճանապարհին էր, և Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ բանակցությունները վարել մեծ տերության հետ:

Մայիսի 5-ին Դրոյի հետ բանակցելու համար Արցախ են ժամանում Ս. Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանն ու Լևանդովսկին և խորհրդային իշխանության անունից պահանջում հայկական զորքերը դուրս բերել Արցախի տարածքից և անցնել Զանգեզուր:

«Դրոն,- շարունակում է Արսեն Միքայելյանը,-պատասխանում է, որ ինքը զինուորական է, ներս է մտել Արցախ իր կառավարութեան հրահանգով և այն ժամանակ միայն, երբ Ադրբեջանը սկսել է կոտորել Շուշի քաղաքի անզէն բնակչութիւնը և աւերել հայկական գիւղերը, կը հեռանայ միայն այն ատեն, երբ համապատասխան հրաման ստանայ Հայաստանի Հանրապետութիւնից»[152]:

Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները Դրոյին համոզելու նպատակով դիմում են կեղծիքի ու խաբեության.

«Բայց Հայաստանի նախկին կառավարութիւնն այլևս գոյութիւն չունի, և մայիսի 2-ին Հայաստանի մէջ հաստատուած է Խորհրդային իշխանու-

---

[151] Նույն տեղում:
[152] «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 125:

թիւն(Հայաստանի կառավարության հետ կապի բացակայության պատճառով Դրոն դեռևս տեղեկություն չուներ հանրապետությունում բոլշևիկների սանձազերծած մայիսյան խռովությունների մասին-Հ. Գ.),- յայտարարում են նրանք:

- Ես զինուորական եմ, ես կը սպասեմ իմ կառաւարութեան հրահանգին, այդ կըլլայ հին թէ նոր,- լինում է Դրոյի պատասխանը:

Այն ժամանակ Օրջոնիկիձէի ներկայացուցիչներն առաջարկում են Վարիչների խորհրդի իշխանութիւնը տարածել միայն Վարանդայի և Դիզակի վրայ:

Դրոն միևնոյն պատասխանն է տալիս»[153]:

Դրոյի մերժողական պատասխանը, ինչը հստակորեն ապացուցեց ժամանակը, խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչների համար լուրջ խոչընդոտ չէր կարող ծառայել: Կարմիր Բանակը մուտք էր գործել Անդրկովկաս, իսկ տվյալ պարագայում՝ Արցախ, հստակ առաջադրանքով և նպատակադրվածությամբ, ու այն պետք է կենսագործվեր: Առաջին հանդիպումից չանցած երկու շաբաթ՝ մայիսի 20- ին, խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները նույն պահանջը իրականացնելու նպատակով դարձյալ հանդիպում են Դրոյին:

«Մայիսի 21-ին,- հաղորդվում է Բաթումի Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսի կողմից Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին հասցեագրված զեկուցագրում,- Դրոն հեռագրել է Արցախից, հայտնելով, որ Շուշիից իր մոտ եկել են Կովկասեան բանակի ռազմական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Սահակ Տեր- Գաբրիելեանը, Կայդալովը և Պարանկինը, որոնք Օրջոնիկիձեի անունից Դրոյին հաղորդել են, որ ռուսական կարմիր զորամասերը մտադիր են խորհրդային իշխանութիւն հաստատել Արցախում..

Դրոն պատասխանել է, թէ հարցի այդօրինակ լուծման համար անհրաժեշտ է դիմել Հայաստանի կառավարութեանը, քանի որ ինքը բանակցութիւնների համար չունի լիազորութիւններ»[154]:

Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերը առանց Արցախի օրինական իշխանության՝ «Վարիչների խորհրդի» և Դրոյի համաձայնության, արդեն մինչև մայիսի 20-ը հայ բոլշևիկների առաջնորդությամբ մուտք են գործում

---

[153] Նույն տեղում:
[154] Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, էջ 40-41:

Արցախի մի շարք շրջաններ և ամենուրեք հաստատում խորհրդային կարգեր: Արցախը գրավելու ամենահարմար և «անարյուն», «մարդասիրական» միջոցը տեղի բնակչությանը շլացուցիչ խոստումներով ու կեղծ գաղափարներով խաբելն էր: Իսկ «խաղաղություն», «հավասարություն», «եղբայրություն» գրավիչ կարգախոսներով առաջնորդվող բոլշևիկներին դժվար չէր մոլորեցնել ադրբեջանական զորքերի մշտական սպառնալիքի տակ ապրող և իրենց բազմամյա պայքարով դեռևս բաղձալի նպատակին չհասած արցախցիներին:

Մի հատված ղարաբաղցիների հետ հանդիպման ժամանակ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի արտասանած քարոզչությունից. «... Ռազմահեղափոխական խորհրդի ներկայացուցիչ ընկեր Գաբրիելյանը ասում էր, որ Կարմիր բանակը եկել է Անդրկովկաս ոչ թե նվաճելու, այլ խորհրդային իշխանություն, խաղաղություն և հանգիստ կյանք հաստատելու:

... Կարմիր բանակը հզոր է և արդեն ջախջախել է աշխատավոր ժողովրդի բոլոր թշնամիներին՝ Յուդենիչին, Կոլչակին և Դենիկինին: Խորհրդային իշխանությունը վերցնում է հողը կալվածատերերից, ֆաբրիկաները ֆաբրիկատերերից և այդ բոլորը տալիս է բանվորներին և գյուղացիներին»[155]:

Աստիճանաբար տարածվելով Արցախի տարածքում, բոլշևիկները տեղերում ստեղծում են հեղափոխական կոմիտեներ (հեղկոմ) և նրանց միջոցով ակտիվ քարոզչական գործունեություն ծավալում գյուղացիության շրջանում: Մայիսի սկզբներին Շուշիում հիմնված հեղափոխական կոմիտեն տարածում է հետևյալ գրությունը. «... Գրութիւնն ուղղուած էր Լեռնային Արցախի հայ գիւղացիութեան...

Յայտնելով, որ Բագուն, Գանձակը և Շուշին գրաւուած են բոլշևիկների կողմից, որ ամբողջ Ադրբեջանում բոլշևիկեան իշխանութիւն է և մուսաֆաթականները տապալուած են, Շուշւայ յեղկոմը կոչ է ուղղում հայ գիւղացիութեան՝ տապալելու հայկական մուսաֆաթ՝ «դաշնակների» իշխանութիւնը և միանալու իրենց, եղբայրական ձեռք մեկնելու իրենց»[156]:

Խորհրդային կոմիսարները ճիշտ էին հասկացել ժամանակի նրբությունը: Արցախի նվաճման լավագույն երաշխիքը բնակչությանը հմայելու ու մոլորեցնելու միջոցով նրա բոլշևիկացումն էր ու խորհրդայնացումը: Բոլշևի-

---

[155] Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 267:

[156] ՀՅ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ., տուփ 2, «Տեր Յակոբեանի յուշերը», էջ 1:

կյան ժանտախտը արագորեն տարածվում է Արցախի բնակչության շրջանում: Հայ բոլշևիկների ջանքերով Արցախի բազմաթիվ գյուղեր հոժարակամ ընդունում են խորհրդային իշխանությունը:

Ստեղծված իրավիճակում Դրոն այլընտրանք չուներ. կամ պետք է զենքի ուժով հարկադրեր Կարմիր բանակին թողնել Արցախի տարածքը, որը միանշանակորեն նշանակում էր պատերազմական գործողություններ սկսել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ, կամ չխոչընդոտել Կարմիր բանակին Արցախի խորհրդայնացման գործում, որն էլ հավասարազոր էր համակերպվել Արցախը առայժմ Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում թողնելու իրողությանը:

Արցախի գործիչներից ոմանք հակված էին հարցը զենքի ուժով լուծելու տեսակետին և այդ պատճառով, երբ Դրոն, այնուամենայնիվ, որոշում է, առանց մարտական գործողություններ վերսկսելու, խաղաղ ճանապարհով իշխանությունը Արցախում հանձնել հայ բոլշևիկներին: Արցախի այն գործիչները, որոնք համաձայն չէին իշխանությունը բոլշևիկներ խաղաղ ճանապարհով հանձնելու իրողությանը, մասնավորապես, Դիզակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներից Հովակ Ստեփանյանը «Հ.Յ.Դ. դատական գերագոյն ատեանին» ուղղված իրենց զեկուցագրերում, նկարագրելով Արցախում տեղի ունեցած վերջին իրադարձությունների մանրամասները, գտնում են, որ անհրաժեշտ էր մնալ Արցախում և բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքարել ու թույլ չտալ, որպեսզի բոլշևիկները կարողանային խորհրդայնացնելու ճանապարհով Արցախը մտցնել Ադրբեջանի կազմում[157]:

Իրոք, դժվար էր երկարատև ու արյունալի պայքարից ու կռիվներից հետո հաշտվել Արցախը դարձյալ Հայաստանի Հանրապետության կազմում չտեսնելու իրողությանը: Արցախյան հարցի լուծման նման վերջաբանը անառարկելիորեն ծանր է եղել նաև Դրոյի համար: Այդպիսի իրավիճակը աննախադեպ էր նրա մարտական հարուստ կենսագրությունում: Նա գլխավորապես ռազմի մարդ էր և Արցախի համար գուցե և ճակատագրական նշանակություն ունեցող վճիռ կայացնելու համար, տվյալ պարագայում նրանից պահանջվում էր խորագետ քաղաքագետի նրբին միտք, հավասարակշռված կողմնորոշում ու սթափ մոտեցում: Անբասիր ռազմագետի ու քաջ զինվորի անուն վաստակած Դրոյին, այս դեպքում, պետք է փո-

[157] Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, 3, 6:

խարիներ քաղաքագետ Դրոն, որին վիճակված էր լուծելու չափազանց դժվարին ու պատասխանատու խնդիր: Որպեսզի ստեղծված կացությանը համապատասխան ու ճիշտ քայլեր ձեռնարկվեին, անհրաժեշտ էր անպայմանորեն հաշվի առնել հետևյալ հանգամանքները.

1) Արցախը և բնականաբար Հայաստանի Հանրապետությունը, արդյոք ի զորու էին և պատրաստ պատերազմելու հյուսիսի հզոր հարևանի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ:

Դատելով Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող դեպքերի ընթացքից՝ աներկբա կարելի է պնդել, որ Հայաստանի կառավարության համար նման ճակատագրական որոշում կայացնելու համար ժամանակը և հնարավորությունները չափազանց աննպաստ էին և գրեթե անհնարին: Իսկ Արցախում հայտնված խորհրդային զորքեր դեմ պառերազմելը, որը հավասարազոր է Խոորհրդային Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելուն, պատմական այդ ժամանակաշրջանում բնավ չէր կարող տեղ գտնել ՀՀ կառավարության քաղաքական ու առավել ևս ռազմական ծրագրերում:

Նախ, Հայաստանի կառավարությանը դեռևս նոր էր հաջողվել ճնշել հանրապետության մի շարք շրջաններում բռնկված բոլշևիկների գլխավորած մայիսյան խռովությունները, որից հետո «... իրերի տրամաբանական թելադրանքով, կառավարութեան առջև եկաւ թրքաբնակ վայրերի գրաւման հարցը: Մի շարք շրջաններ՝ Զանգիբասարում, Վեդիբասարում, Զուլ, Կողբ և այլն, էլ չենք խոսում Շարուր-Նախիջևանի մասին, որոնք մնում էին Հայաստանի իշխանութեան նկատմամբ ապստամբ վիճակում, ոչ միայն չէին ճանաչում նրան, այլև անվերջ յարձակումներով, սպանութիւններով դժուարացնում էին Հայաստանի կազմակերպման և վերաշինութեան գործը»[158]:

Հայրենական պատմաբաններից Հ. Հարությունյանը իր «Լեռնային Արցախը 1918-1921» պատմագիտական աշխատությունում, վերլուծելով խորհրդային զորամասերի հայտնվելու պատճառով Արցախում տիրող իրավիճակը, գտնում է. «Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության դիրքին, ապա նա հնարավորություն չուներ զինուժով

---

[158] Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 915:

օգնություն ցույց տալ, քանի որ հայկական բանակը ներքաշվել էր քեմալական Թուրքիայի պարտադրած պատերազմի մեջ[159]:

Որպես փաստարկ իր եզրահանգման, Հ. Հարությունյանը վկայակոչում է մայիսի 2-ին Սարուշենում կայացած Արցախի ժամանակավոր կառավարության նիստում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի կողմից արված հետևյալ հայտարարությունը. «...երկու ճակատի վրա մենք չենք կարող կռվել, որովետև մեր ամբողջ ուժերը պետք է կենտրոնացնենք տաճիկների դեմ: Արցախին մենք կօգնենք ոչ թե կենդանի ուժերով, այլ ռազմամթերքով և դրամով»[160]:

Բ) Լևոն Շանթի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը դեռևս գտնվում էր Մոսկվայում, և Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ բանակցությունների միջոցով Խորհրդային Ռուսաստանին ճանաչել տալու ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետությունը, այլև խաղաղ ճանապարհով լուծելու Արցախի և Զանգեզուրի հարցը:

Մայիսի կեսերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչները արդեն հասել էին Արցախ և Դրոն նրանց պատմածներից որոշակիորեն տեղյակ էր հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքում տիրող վերոհիշյալ իրադարձություններին[161]:

Գ). Մայիսի 29-ին ստանալով Դրոյի կողմից դեռևս մայիսի 21-ին ուղարկված հեռագիրը, որով տեղեկացվում էր Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչների և Կարմիր զորամասերի կողմից Արցախում կենսագործվող ձեռնարկումների մասին՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Համո Օհանջանյանը հաջորդ օրը ևեթ բողոքի նոտա է հղում Մոսկվա, արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինին՝ հայտնելով. «... ապրիլի 20-ին Արցախի գյուղացիությունը 9-րդ համագումարում հաստատել է նախորդ համագումարներում ընդունած Հայաստանի Հանրապետությանը միավորվելու իր որոշումը: Այդ նույն համագումարում խիստ կերպով մերժվել է Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու հնարավորությունը, նույնիսկ քաղաքական հեղաշրջման և այնտև խորհրդային իշխանություն հաստատելու դեպքում:

... Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չցանկանալով Արցախի բնակչությանը պատճառել նոր թշվառություններ՝ բազմիցս առաջարկել է Ադրբեջանի կառավարությանը, որը ձգտում է զենքի ուժով

---

[159] Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 273:
[160] Նույն տեղում:
[161] Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թճ. 1649, գ. 1, էջ 40-41:

Արցախի բնակչությանը պարտադրել իր իշխանությունը, հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով՝ երկու հանրապետությունների փոխհամաձայնությամբ:

Այս պահին, երբ երկու պետությունների՝ Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու նպատակով իմ կառավարության պատվիրակությունը գտնվում է Մոսկվայում, կոմիսար Օրջոնիկիձեի այն պահանջը, ըստ որի Արցախի բնակչությունը, հակառակ պարզ ու որոշակիորեն արտահայտած իր կամքի, համարվի Ադրբեջանի մասնիկը՝ բոլորովին անհասկանալի է:

... Այժմ դարձյալ արտահայտելով իմ կառավարության բարի ցանկությունը, խնդրում եմ Արցախի բնակչության կամքի ազատ արտահայտվելու հնարավորություն ընձեռելու նպատակին ծառայող հարցերը մեր պատվիրակության հետ քննարկել Մոսկվայում և խորհրդային զորքերի կողմից այդ երկրամասը բռնի ներխուժելու դեպքում, նրա բնակչությանը փրկել արյունահեղությունից»[162]:

Դ) Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատերազմական գործողությունների վերաբերյալ Հայաստանի կառավարությունը Դրոյին հստակ հրահանգ չի տվել և չէր կարող տալ, որովհետև հայ-ռուսական պատերազմը իր անկանխատեսելի հետևանքներով ոչ միայն կարող էր վերջնականապես «լուծել» վիճելի տարածքների՝ Արցախի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի խնդիրը, այլև հարցականի տակ դնել նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը:

2. Ինչպիսի՞ն կլիներ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վերաբերմունքը Դրոյի նկատմամբ, եթե նա, կապի և հաղորդակցության միջոցների բացակայության պայմաններում, փորձեր սեփական նախաձեռնությամբ սկսել պատերազմական գործողություններ ընդդեմ ռուսական զորքերի: Չէ՞ որ անհաջողության դեպքում պատասխանատվությունը իր ողջ ծանրությամբ կընկներ Դրոյի վրա: Իսկ անհաջողությունը, չնայած Դրոյի՝ անպարտելի զորապետի համբավին, բացառված չէր, քանի որ Կարմիր բանակը, պատերազմը փոքր-ինչ երկարաձգվելու դեպքում, կարող էր իր մարտաշարքերը համալրել ոչ միայն ի հաշիվ ռուսական զորագնդերի, այլև առաջին հերթին հենց «Կարմիր Ադրբեջանի» զինական ուժերի:

---

[162] ՀԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, թ. 182:

Ըստ Ա. Սիմոնյանի «Զանգեզուրի գոյամարտը 1918-1921 թթ.» պատմագիտական աշխատությունում տեղ գտած տվյալների՝ մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը մուսաֆաթական Ադրբեջանի 30.000 հետևակ և հեծյալ մարտիկներից բաղկացած բանակը ուներ. « ա. մեկ հետևակային դիվիզիա, որի կազմում կար հինգ գունդ՝ մինչև 12.000 սվինով.

բ. երկու գնդերից կազմված մեկ հեծյալ բրիգադ՝ մինչև 2800 սրով: Դերբենդի ուղղությամբ՝ Ադրբեջանի և Դաղստանի սահմանի վրա, ինչպես նաև Կուսարի և Կուբայի շրջաններում մուսաֆաթական բանակն ուներ զորքերի անկանոն ջոկատներ, որոնցում հաշվվում էր 8000 մարդ: Բանակն ուներ նաև զորքերի այլ տեսակներ.

ա. Անմիջականորեն սահմանի վրա կանգնած էր ժանդարմական դիվիզիոնը:

բ. Բաքվում տեղակայված էր հետևակային մի գունդ:

գ. Այստեղի յունկերական ուսումնարանն ուներ մինչև 500 մարդ:

դ. Քաղաքում կար ոստիկանական պահեստային մի գումարտակ՝ 2000 մարդով»[163]:

Մուսաֆաթական Ադրբեջանի 30.000 թվակազմ ունեցող բանակի գլխավոր ուժերը՝ 20.000 մարտիկներ, կենտրոնացած էին ոչ թե Բաքվի ուղղությամբ, այլ Արցախ-Զանգեզուր հատվածում[164]:

Ադրբեջան ներխուժած Մ. Լևանդովսկու 11-րդ Կարմիր բանակը բաղկացած էր հետևյալ զինական ուժերից. «2-րդ հեծյալ կորպուսը(հրամանատար՝ Վոդոպյանով), 32-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Շտեյգեր), 28-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Նեստերովսկի) և 20-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Վելիկանով) և երկաթուղային մարտական տեղամասը»[165]:

Դրան հակառակ, Դրոն պետք է ապավիներ միմիայն Արցախում գտնվող ուժերին, քանի որ Հայաստանի կառավարությունը, գլխավորապես զբաղված լինելով ներքին թշնամու՝ մայիսյան խռովության, ապա նաև հանրապետության թուրքաբնակ շրջանների «խաղաղեցման ու մաքրման» գործերով, դժվար թե կարողանար անհրաժեշտ պահին որևէ շոշափելի ռազմական օգնություն հասցնել Արցախ:

---

[163] Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46:
[164] Նույն տեղում, էջ 74:
[165] Նույն տեղում:

3. Արդյո՞ք արցախահայությունը պատրաստակամ էր մինչև վերջ, զենքը ձեռքին կռվելու Կարմիր բանակի դեմ, որին միացել էին խորհրդային Ադրբեջանի զորքերը: Պատերազմական նախորդ գործողությունները ապացուցեցին, որ արցախահայության մարտնչելու ձգտումն ու մարտական որակները վեր էին ամեն մի գովասանքից: Բայց պատմական ներկա ժամանակահատվածում, երբ բացի թուրքից, ասպարեզում էին հայտնվել հայ բոլշևիկների կողմից և հզոր կարգախոսով առաջնորդվող ռուսական կարմիր զորամասերը, իրավիճակը բոլորովին այլ իմաստ էր ձեռք բերում:

Դրոյի՝ Արցախից հեռանալու կապակցությամբ ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանին, ներքին ու զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին և արդարադատության նախարար Աբ. Գյուլխանդանյանին հասցեագրած հեռագրում(հունիսի 7), իր բողոքն ու անհամաձայնությունն է արտահայտել Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յոլչյանը

«Հունիսի 1-ին,- գրում է,- Մելիք-Յոլչյանը, Դրոն իր ամբողջ ջոկատով թողել է Ղարաբաղը և անցել Զանգեզուր: Պատճառը խորհրդավոր է և բոլորովին անհասկանալի մեզ: Ղարաբաղում վիճակը անորոշ է: Մեր ձեռքով մենք կործանել ենք Ղարաբաղը: Դրոն անձամբ է իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին:Ինչպես հայտնում է հենց նոր Ղարաբաղից եկած գնդապետ Մեսյանը, այնտեղ չկան ռուսական բոլշևիկներ և ժողովուրդը տատանվում է: Դրոյի և նրա ջոկատի խուճապահար փախուստը Ղարաբաղից Զանգեզուրում ստեղծել է որոշ հուսալքում...»[166]:

Մելիք-Յոլչյանը թեպետ Դրոյի մորաքրոջ որդին էր, բայց նրանց հարաբերությունները միշտ եղել են անսիրալիր ու լարված: Դրոն չի համակրել իր մորաքրոջ տղային, նրան անվանել է անպտուղ, անբան ու դատարկամիտ: Երբ Մելիք-Յոլչյանին նշանակել են Զանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ, իսկ գնդապետ Ղազարյանին շնորհելով գեներալ մայորի աստիճան՝ գավառի մարտական ուժերի հրամանատար, Դրոն, ինչպես նաև Նժդեհը, խիստ ընդդիմացել ու պահանջել են նրանց՝ որպես անտաղանդ ու անաժան գործիչների, հեռացնել զբաղեցրած պաշտոններից[167]:

Ճիշտ է, Դրոն հեռանում է Արցախից, ինչպես նշում է Մելիք-Յոլչյանը, բայց նրա հաղորդածը, կարելի ասել, ուռճացած է:

---

[166] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 51, թ. 3:
[167] Տե՛ս Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 671:

Նախ, նա իր զորամասով Արցախից չի հեռացել խուճապահար:

Ճիշտ է, Ադրբեջանում արդեն հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, և բոլշևիկները ժողովրդին սիրաշահելու նպատակով շարունակում էին խաղաղություն պահպանելու բազմաթիվ շռայլ խոստումներ տալ, բայց, այնուամենայնիվ, հայերի և ազերիների միջև խաղաղ և կայուն փոխհարաբերություններ հաստատելու համար որևէ իրական երաշխիք դեռևս գոյություն չուներ: Անհրաժեշտ էր արցախահայության ինքնապաշտպանությունն ապահովելու համար որոշակի քայլեր ձեռնարկել: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ Դրոն որոշում է Արցախում հայ բոլշևիկների տնօրինությանը հանձնել զենքի և զինամթերքի որոշակի պաշար: Այդ մասին հետագայում՝ 1921 թ. հունվարի 26-ին թվագրված նամակներից մեկում խոստովանում է Գ.Նժդեհը. «Արցախից հաղորդում են ինձ. «Քշեցինք թշնամուն Տողայ, Տումայ, Թաղլարու, Թաղավարդու, Չանախչու և Սարգիսաշենի շրջաններից (խոսքը 1921 թ. խորհրդային բանակի դեմ Արցախի Դիզակի շրջանի (Հադրութ) հայության Թևանի գլխավորած ապստամբության մասին է - Հ.Գ.):

Վերցրինք Դրոյի թողած 7 գնդացիրները, աւելի քան 100.000 փամփուշտը, 2 թնդանօթ, շատ սնարիադ (արկ) և անցնելով յարձակման՝ վերցրինք 100 աւելի գերի... »[168]:

2. Գնդապետ Մեսյանը չէր կարող ասել, որ Արցախում չկան ռուսական բոլշևիկներ, քանի որ մայիսի 21-ին հազիվ է կարողացել փրկվել կարմիր բանակի հարյուրյակի ու նրան միացած հայ բոլշևիկների հարձակումից:

ՀՀ արտաքին գործոց նախարարությանն ուղղված զեկուցագրում նշվում է. «Արցախից մայիսի 23-ին ստացված տեղեկատվությունում ասվում է, որ բոլշևիկները ուժեղացրել են իրենց գործունեությունն ու քարոզչությունը: Խաչենի, Ջիվանշիրի և Գյուլիստանի շրջաններում, ուր մուտք են գործել ռուսական զորամասերը, հաստատվել է խորհրդային իշխանություն: Համաձայն այդ նույն տեղեկության՝ Վարանդան և Դիզակը նույնպես մտադիր չեն դիմադրելու ռուսական զորքերին»[169]:

«Մայիսի 18-ին, - նշում է Արսեն Միքայելյանը,- Դրօյի հրահանգով մի քանի սպաներ անցնում են Վանք՝ Զ. Մեսեանին օգնելու և այդ շրջանը ու-

---

[168] ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 46, գ. 2:
[169] ՀԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, թ. 182:

ժեղացնելու, բայց դեռ Խաչէնը չհասած վերադառնում են, լուր ստանալով, որ Խաչէնի շրջանը բոլշևիկացել է:

Մայիսի 21-ին Ջիւանշիրի հայ բոլշևիկները՝ միացած ռուս կարմիր բանակի մի հարիւրեակ ձիաւորների հետ, յարձակւում են Վանք գիւղի վրայ՝ գնդապետ Զ. Մեսեանին ձերբակալելու, բայց չեն կարողանում:

Այդ ժամանակամիջոցում ռուսական որոշ զօրամասեր են տեղափոխում դէպի Շուշի և Զանգեզուր:

Եվ այդպիսով, հակառակ Դրոյին և Վարիչներու խորհրդի թափած աշխատանքներուն և կազմակերպած բանակին, Արցախը դրւում է նոր անակնկալի առջև»[170]:

Հանրապետության կառավարության հետ կապի բացակայությունն ավելի է ծանրացնում առանց այդ էլ անորոշ ու անելանելի իրավիճակը: Մայիսի 24-ին Արցախում տիրող կացության վերլուծության և հետագա անելիքները ճշտելու նպատակով Դրոն Չանախչի գյուղում հրավիրում է խորհրդակցություն:

Պատմում է խորհրդակցության մասնակից վերոհիշյալ Ա . Միքայելյանը.

«Չանախչի գիւղի մէջ տեղի է ունենում Հայաստանից եկած պաշտօնեաներու՝ Դրօյի, Նժդեհի, գնդապետ Միրիմանեանի և Ա. Միքայելեանի (այս տողերի հեղինակը - Հ.Գ.) խորհրդակցութիւնը, որի մէջ պարզւում է.

Ա) Որ Արցախի ժողովրդի տրամադրութիւնները զգալապէս փոփոխութեան ենթարկուած և աստիճանաբար կարող են վերածուել թշնամութեան.

Բ) Որ մայիսի 12-ից սկսեալ Հայաստանի կառավարութենէն հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկութիւն չի ստացուել, ապա ուրեմն Հայաստանի Հանրապետութիւնը գտնւում է օրհասական վտանգի մէջ:

Գ) Որ Նժդեհի Ղափանի զօրամասը չի կարող երկար մնալ Արցախում, որովհետև բոլորն էլ գիւղացիներ են և կամաւոր ու կը կամենան վերադառնալ դաշտային աշխատանքներու լծուելու:

Դ) Որ ռուսական բանակի որոշ զօրամասեր, խճուղու վրայով, գրաւում են կարևոր դիրքեր, որով կտրում են Արցախի հայկական զօրամասի նահանջի ճամբան»[171]:

---

[170] «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 126:
[171] Նույն տեղում:

Այս բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով՝ խորհրդակցության մասնակիցները որոշում են իշխանությունը հանձնել հայ բոլշևիկներին և մայիսի 26-ին անցնեն Զանգեզուր:

Արցախից Դրոյի հեռանալուն իր հուշագրքում անդրադարձել է նաև Ա. Կիսիբեկյանը՝ ընդամին շեշտելով այդ գործում արցախահայության դրսևորած վերաբերմունքն ու տրամադրվածությունը: Նրա հավաստմամբ՝ «Կարմիր բանակի ներկայացուցիչների Ղարաբաղում երևալը և այն, որ շուտով Կարմիր բանակը Ղարաբաղ պիտի մտնի, կայծակի արագությամբ տարածվելով՝ մեծ ոգևորություն ու խանդավառություն առաջ բերավ Ղարաբաղի ողջ աշխատավորության մեջ:

Գեներալ Դրոն, տեսնելով ու զգալով Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի տրամադրությունը, որոշեց իր բռնելիք դիրքը. նա շատ լավ հասկացավ իրերի դրությունը, որոշեց իր բանակով ու գործիչներով հեռանալ Ղարաբաղից»[172]:

Ա. Կիսիբեկյանի գնահատմամբ՝ Կարմիր բանակի մուտք գործելուց հետո Դրոն կամ պիտի կամովին զինաթափվեր, կամ պիտի սկսեր եղբայրասպան քաղաքացիական կռիվ, որին «նա դեմ էր՝ հոգով ու համոզմունքով: Բավական երկար խորհելուց հետո Ղարաբաղի իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար բժիշկ Համբարձումյանին ու ինքն իր բանակով ու տեղի գործիչներով հեռացավ Ղարաբաղից»[173]:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարությանը հասցեագրված զեկուցագրում անդրադառնալով այս հարցին՝ նշվում է. «Քաղաքական հետագա իրադրությունը դասավորվեց այնպես, որ Դրոն ստիպված Արցախից անցել է Զանգեզուր:

Մայիսի 28-ին նա մուտք է գործել Գորիս»[174]:

Իր «Լեռնային Արցախը 1918-1921» աշխատությունում անդրադառնալով Արցախից Դրոյի գլխավորած զորամասի դուրս գալու իրողությանը՝ պատմագիտության դոկտոր Հ. Հարությունյանը, ի թիվս մի շարք էական գործոնների, առանձնապես կարևորում է արցախահայության դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը:

Հիմք ունենալով նաև «Մայիսի 23-ին Արցախից Հայաստանի կառավարությունը տեղեկություն ստացավ այն մասին, որ Խաչենը, Ջիվանշիրը և

---

172 Կիսիբեկյան Ա., Հուշերը, հ. 1, էջ 508-509:
173 Նույն տեղում:
174 ՀԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, թ. 182:

Գյուլիստանը (ներկայիս Ասկերանի, Մարդակերտի և Շահումյանի շրջանները-Հ.Գ.), ուր մտել են ռուսական զորքերը, իրենց հռչակել են խորհրդային» և «Համաձայն նաև լուրերի, Վարանդան և Դիզակը նույնպես տրամադրված չեն դիմադրություն ցույց տալու ռուսական զորքերին » փաստերը՝ Հ. Հարությունյանը գրում է. «Արցախցին բարեհամբույր գտնվեց ռուս զինվորի նկատմամբ: Նա հույս էր տածում, թե Արցախի խորհրդայնացումը հնարավորություն կտա վերամիավորվել մայր հայրենիքի հետ»[175]:

Արցախում տիրող կացության վերլուծությամբ Հ. Հարությունյանը հանգում է հետևյալ եզրահանգման. «...քաղաքական հանգամանքները դասավորվեցին այնպես, որ Դրաստամատ Կանայանը ստիպված էր բավարարել կարմիր բանակի հրամանատրության պահանջը՝ հեռանալ Արցախի սահմաններից: Կրկնում ենք՝ Արցախի ներքին վիճակը անկայուն էր: Գյուղացիությունը բարոյալքվել էր, չէր պայքարում օտարի սպառնացող վտանգի դեմ...»:

Ավելին, նրա համոզմամբ, եթե Դրոն չհեռանար Արցախից, ապա պատերազմը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ դառնալու էր անխուսափելի, իսկ այդ պարագայում «...դժվար չէր պատկերացնել, թե Ռուսաստանի հետ զինված առճակատումը ինչ աղետալի հետևանքներ կարող էր ունենալ Արցախի և Հայաստանի Հանրապետության համար»[176]:

Ուշագրավ է ՀՀ զինվորական ուժերի հրամանատարության շտաբի պետ, գնդապետ Վեքիլովի և գլխավոր շտաբի աշխատակից, գնդապետ Պրիտոմանովի պատրաստած Հայաստանի ռազմա-քաղաքական իրավիճակը (1920թ. հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1ը) ներկայացնող տեղեկագիրը: Այդ փաստաթղթում նրանք համառոտակի վերլուծում են Հայաստանում, մասնավորապես Կարսի նահանգում, Շարուր-Նախիջևանի, Սուրմալուի շրջաններում, ինչպես նաև Զանգեզուրում ու Արցախում տիրող իրավիճակը, և վերջում որպես ընդհանրացնող եզրահանգում՝ նշում են. «Ինչպես որ սպասվում էր, գարնան գալու հետ միասին, կացությունը Հայաստանում անհամեմատ բարդացել է: Զանգեզուրում ու Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները սպառնում են Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վերածվել բացահայտ առճակատման...

---

[175] Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 273:
[176] Նույն տեղում:

Կարսի նահանգից եկող տագնապալի տեղեկությունները հաստատում են Հայաստանի Հանրապետության սահմանների մոտ թուրքական զորքերի կենտրոնացման և դեպի Մարդենեկի ու Սարիղամիշի շրջանները շարժվող սահմանամերձ քոչվոր ցեղախմբերի գործողությունների մասին: Նախիջևանում, Շարուրում և Իգդիրում հենց վերջերս կրած պարտությունները զրկել են մահմեդականներին գործուն կերպով ադրբեջանական կառավարությանը աջակցելու հնարավորությունից: Իսկ Ադրբեջանը ձգտում է զավթել հայկական վաղնջական հողերը և այդ տարածքներով միավորվել Թուրքիայի հետ:

Հայաստանը ոչ միայն չի կարող ձեռնամուխ լինել ավերված երկրի վերաշինությանը, այլ պետք է նորից իր ողջ ուժերը պահպանի, որպեսզի խուսափի թշնամու դուրս քաշած սրի հարվածներից:

Միայն Դաշնակիցների զորքերի իրական օգնությունը կարող է կասեցնել հայ ժողովրդի գոյությանը սպառնացող մուսուլմանների ոտնձգությունները»[177]:

Վեքիլովի և Պրիտոմանովի ստորագրությամբ Հայաստանի իրավիճակը ներկայացնող փաստաթղթում տեղ գտած եզրահանգումները միայն նրանց կարծիքը չէ: Անկասկած, փաստաթուղթ ստորագրողները գուցե ոչ ամբողջությամբ, այլ գոնե մասամբ ներկայացնում են ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի տեսակետը: Քանի որ այդ ժամանակահատվածում Խորհրդային Ռուսաստանը դեռևս չէր ներխուժել Անդրկովկաս, ուստի այդ փաստաթղթում խոսք անգամ չկա Հայաստանի նկատմամբ ապագայում հյուսիսից սպասվող սպառնալիքների ու ոտնձգությունների մասին: Իսկ այժմ արդեն հայտնվել էր հյուսիսային հզոր տերությունը՝ Խորհրդային Ռուսաստանը և վերջնագիր ներկայացրել Հայաստանի Հանրապետությանն ու Արցախին:

Ինչ խոսք, որ այդ ամենին քաջատեղյակ էր նաև Դրոն:

Այո՛, որևէ կասկած լինել չի կարող, որ այդ ժամանակահատվածում Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատերազմելը կարող էր անկանխատեսելի ծանրագույն հետևանքներ ունենալ Արցախի և Հայաստանի Հանրապետության համար: Դրոն չէր կարող իր վրա վերցնել և չվերցրեց համանման պատասխանատվություն, որը կարող էր ճակատագրական նշանա-

---

177 Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն,
փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), էջ 180:

կություն ունենալ Հայաստանի ու ողջ հայության գոյության պահպանման և ապագայի համար:

Դրոյի՝ Արցախից հեռանալու մասին յուրօրինակ բացատրություն է տալիս Կ. Սասունին: Նրա գնահատմամբ՝ մայիսյան ապստամբության ժամանակ ապստամբների կողմից Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Նոր Բայազետի գրավման լուրը «...կայծակի արագութեամբ հասած էր Զանգեզուրէն Արցախ, ուր թէ՛ Դրօն և թէ՛տեղական ազգաբնակչութեան մեծ մասը հաւատացած են, որ ամբողջ Հայաստանը անցած է բոլշևիկներու ձեռքը: Ուրեմն, կրկնակի պատճառներ ստիպեցին Դրօն, որ Մայիսի 10-17-ին ձգէ Հայկական Արցախը և գործերն ու ռազմամթերքը յանձնէ բոլշևիկ ղեկաւարներ՝ Սահակ Տէր Գաբրիելեանին և Համբարձումեանին...»[178]:

Արցախից Դրոյի զորամասի հեռանալու օրերին Թուրքիայի զինվորական նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ Գանձակում ընդդեմ խորհրդային իշխանության բռնկվում է ապստամբություն: Նուրի փաշայի գլխավորած մուսավաթական հրոսակախմբերը շրջապատում են Գանձակում գտնվող Կարմիր բանակի զորամասերին եղ սպառնում ոչնչացնել պաշարման մեջ հայտնված խորհրդային զորքերին: Այդ ճակատագրական պահին պաշարված խորհրդային զորքերին անխուսափելի կոտորածից փրկում են հայ մարտական ուժերը: Գյուլիստանի և Բանանցի մարտական ուժերը գնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ Գանձակի Բաղմանլարի ուղղությամբ սրընթաց հարձակում են ձեռնարկում Նուրի փաշայի գլխավորած թուրքական զորքերի վրա ու գլխովին ջախջախելով նրանց՝ փրկում են շրջափակման մեջ հայտնված Կարմիր բանակի զորամասերը[179]:

Ա. Կիսաբեկյանի հավաստմամբ՝ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ Գանձակում բռնկված մուսավաթական ապստամբությունը խիստ մտահոգել է բժիշկ Համբարձումյանին, որին Դրոն հանձնել էր Արցախի իշխանությունը: Նրան մտահոգել է այն հանգամանքը, որ ապստամբությունը կարող էր ծավալվել ու խորանալ, և թուրքերն օգտվելով այդ իրավիճակից՝ կարող էին հարձակվել անպաշտպան Արցախի վրա:

---

[178] Սասունի Կ., «Մայիսեան խռովութիւնները և թաքարական ապստամբ շրջանները», 1968, էջ132:

[179] Տե՛ս Կիսիբեկյան Ա., Հուշերը, հ. 1, էջ 509:

Առաջնորդվելով այդ մտավախությամբ՝ բժիշկ Համբարձումյանը հարկադրված «Շուշվա Ղուկասյան դպրոցի ուսուցիչ Գրիգոր Ղարագյոզյանին ուղարկում է Զանգեզուր՝ Դրոյին խնդրելու, որ Զանգեզուրից չհեռանա մինչև Կարմիր բանակը Ղարաբաղ մտնելը: Նա ասում է. «Միգուցե Ձեր վերադարձը նորից Ղարաբաղ անհրաժեշտություն է դառնում»[180]:

Իզուր էին բժիշկ Համբարձումյանի տագնապն ու մտավախությունը: Գնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի գլխավորած հայ մարտական ուժերի աջակցությամբ ազատվելով շրջափակումից, Կարմիր բանակի զորամասերը ճնշում են Գանձակում բռնկված Նուրի փաշայի գլխավորած ապստամբությունը, ապա մուտք են գործում Արցախ:

Հանրահայտ իրողություն է. արցախահայությունը որոշակի հավատ է ընծայել Ռուսաստանի նկատմամբ և այդ հավատը շարունակվում էր պահպանվել անկախ Ռուսաստանի կարգավիճակից՝ ցարական է, թե խորհրդային:

Արցախահայությունը, ըստ Կիսիբեկյանի վկայության՝ Արցախ մուտք գործած զորամասերին դիմավորում է «... մի մարդու պես՝ մեծ սիրով ու խանդավառությամբ՝ համոզված լինելով, որ եկել է իր ամենաազնիվ բարեկամը, իր իղձերի իրականացնողը»[181]:

Ինչպե՞ս բացատրել Արցախ մուտք գործած Կարմիր բանակի զորամասերի նկատմամբ արցախահայության դրսևորած ջերմ ու խանդավառ վերաբերմունքը: Ի՞նչ հանգամանքներով էր պայմանավորված արցախահայության համանման վերաբերմունքը:

Ա. Կիսիբեկյանի գնահատմամբ՝ արցախահայությունը համոզված էր, որ «...իր հայրենիքի հետ միացումը վերջնականապես ապահովված է և դաժան թշնամին զրկված կլինի հնարավորությունից շարունակելու իր դավադիր գործողությունները:

...առանց որևէ կասկածի համոզված էր, որ եկել է իր իսկական բարեկամը, իր արդար դատավորը, մարդկային ու ազգային իրավունքների ամենամեծ ու հավատարիմ պաշտպանը և որ միանգամայն ապահովված կլինի բազմաթիվ զոհաբերություններով ու զրկանքներով ձեռք բերած իր ազատությունը:

---

[180] Նույն տեղում, էջ 509:
[181] Նույն տեղում, էջ 509-510:

Իսկ թե որքա՞ն կարդարանան այդ մի բուռ ժրաջան, քրտնաջան, կենսունակ, ազատասեր ու հայրենասեր ժողովրդի հույսերը, որքա՞ն կապահովվեն նրա մարդկային ու ազգային տարրական իրավունքները, դա ցույց կտա մոտիկ ապագան...»[182]:

[182] Նույն տեղում, էջ 512: